Ilirički carevi i njihova numizmatička ostavština

Kuveždić, Marta

Master's thesis / Diplomski rad

2018

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Pula / Sveučilište Jurja Dobrile u Puli**

Permanent link / Trajna poveznica: https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:137:089003

Rights / Prava: In copyright / Zaštićeno autorskim pravom.

Download date / Datum preuzimanja: **2024-03-28**

Image not found or type unknown

Repository / Repozitorij:

Digital Repository Juraj Dobrila University of Pula

zir.nsk.hr

Image not found or type unknown

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
Filozofski fakultet
Odsjek za povijest

MARTA KUVEŽDIĆ

ILIRIČKI CAREVI I NJIHOVA NUMIZMATIČKA OSTAVŠTINA

Diplomski rad

Pula, ožujak, 2018. godine

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
Filozofski fakultet
Odsjek za povijest

MARTA KUVEŽDIĆ

ILIRIČKI CAREVI I NJIHOVA NUMIZMATIČKA OSTAVŠTINA

Diplomski rad

JMBAG: 0303035265, redovita studentica
Studijski smjer: Povijest

Znanstveno područje: Humanističke znanosti
Znanstveno polje: Povijest
Znanstvena grana: Stara povijest

Mentor: prof. dr. sc. Robert Matijašić

Pula, ožujak, 2018. godine

IZJAVA

o korištenju autorskog djela

Ja, Marta Kuveždić dajem odobrenje Sveučilištu Jurja Dobrile u Puli, kao nositelju prava iskorištavanja, da moj diplomski rad pod nazivom *Ilirički carevi i njihova numizmatička ostavština* koristi na način da gore navedeno autorsko djelo, kao cjeloviti tekst trajno objavi u javnoj internetskoj bazi Sveučilišne knjižnice Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli te kopira u javnu internetsku bazu završnih radova Nacionalne i sveučilišne knjižnice (stavljanje na raspolaganje javnosti), sve u skladu s Zakonom o autorskom pravu i drugim srodnim pravima i dobrom akademskom praksom, a radi promicanja otvorenoga, slobodnoga pristupa znanstvenim informacijama.
Za korištenje autorskog djela na gore navedeni način ne potražujem naknadu.

U Puli, _____ (datum)

Potpis

_____

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

Ja, dolje potpisana Marta Kuveždić, kandidatkinja za magistra povijesti ovime izjavljujem da je ovaj Diplomski rad rezultat isključivo mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na objavljenu literaturu kao što to pokazuju korištene bilješke i bibliografija. Izjavljujem da niti jedan dio Diplomskog rada nije napisan na nedozvoljen način, odnosno da je prepisan iz kojega necitiranog rada, te da ikoji dio rada krši bilo čija autorska prava. Izjavljujem, također, da nijedan dio rada nije iskorišten za koji drugi rad pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanovi.

Studentica

_____

U Puli, _____, 2018. godine

Sadržaj

1. Uvod 6
2. Povijesni pregled Rimskog Carstva do IV. stoljeća 9
   2.1. Trajan Decije 18
   2.2. Herenije Etruščanin 20
   2.3. Hostilijan 21
   2.4. Klaudije II. Gotski 21
   2.5. Kvintil 23
   2.6. Aurelijan 23
   2.7. Prob 25
   2.8. Dioklecijan 26
   2.9. Maksimijan 28
3. Uvod u numizmatiku do III. stoljeća 29
4. Numizmatika rimskih careva od Severa do iliričkih careva 42
   4.1. Numizmatička ostavština iliričkih careva 46
5. Rudnici i kovnice Rimskoga Carstva na području Panonije 59
   5.1. Rudnici 62
   5.2. Kovnice 65
6. Novac rimskih careva u Panoniji 68
7. Zaključak 72
8. Bibliografija 75
   8.1. Popis literature 75
   8.2. Internetske stranice 78
9. Sažetci 79
   9.1. Sažetak 79
   9.2. Summary 80

1. UVOD

Tema rada su iliričkі carevi i njihova numizmatička ostavština. Brojni numizmatički ostaci jesu izravni svjedoci vremena te za povjesničare i arheologe vrlo vrijedan materijalni izvor pomoću kojega se može dobiti pregršt podataka. Monetarni sustav kakvog su poznavali Rimljani govori o izrazito razvijenom sustavu koji nam je poznat zahvaljujući brojnim numizmatičkim nalazima diljem područja nekadašnjeg Rimskog Carstva ali i izvan njegovih granica. Kako je prikazano u naslovu, u ovome su radu tema iliričkі carevi i postavljaju se pitanja kako su došli na vlast, kako je izgledala rimska numizmatika prije iliričkih careva te kako je ona izgledala za vrijeme njihove vladavine. Naime, pokušat ću dati odgovor na pitanje što je sve utjecalo na kovanje novca iliričkih careva, je li to bio najvećim dijelom ekonomski i vojni utjecaj. Također, jesu li novci koji su bili kovani za vrijeme njihove vlasti bili jednaki kao i za vrijeme careva koji su vladali prije njih. Ove pretpostavljene mogućnosti vrlo su osjetljive te je sukladno s burnim stoljećima u kojima su živjeli i djelovali iliričkі carevi moguće pretpostaviti i druge motive koji su utjecali na neke njihove odluke. Također, treba uzeti u obzir vrijeme puno napetosti i prostor u kojem se sve događalo, prema samom padu Rimskoga Carstva.

Razdoblje III. stoljeća u kojem na vlast nastupaju iliričkі carevi je vrijeme kada Carstvo zahvaća velika kriza. Naime, ona je posljedica rasipnog ponašanja vladajućeg sloja u II. stoljeću, ali i vojne, političke i ekonomske nesigurnosti. Stanje u kojemu se zateklo Carstvo dovelo je do povećanja poreza zbog nestašice novca što zatim uzrokuje slabljenje valute, odnosno inflaciju koju su osjetili svi staleži. Možemo pratiti i političku krizu koja se provlači još od druge polovice II. stoljeća, proglašavanje više careva u isto vrijeme, pritisak vojske na izbor cara te slabljenje carske granice na limesu. Takvo stanje uočavamo i tijekom sredine III. stoljeća kada se Carstvo suočavalo s brzim primicanjem svojoj propasti pod carevima vojničke despotije.[1] Međutim, niz iliričkih careva, uspio je održati nadzor nad Carstvom, a s dolaskom vladara Dioklecijana i Konstantina Velikog, nadzor je bio učvršćen, dok je propadanje bilo zaustavljeno, iako su vladari nakon smrti Konstantina Velikog gubili nadzor te u konačnici bili suočenim s padom Carstva.[2] Zanimljivo je pratiti i prvotne pobune

[1] Pinterović, Danica, *Mursa i njeno područje u antičko doba*, Centar za znanstveni rad JAZU; Osijek 1978., str. 71.
[2] Na istome mjestu.

starosjedilaca Ilira protiv Rimskoga Carstva koje su uspješno ugušene što je dovelo da Ilirik[3] prostane carskom provincijom a nakon određenog vremena ta provincija dati će i buduće careve. Stoga ovaj rad sadrži pregled povijesti Rimskog Carstva i iliričkih careva i njihovog monetarnog sustava te kako su se nosili s velikom krizom u kojoj su živjeli i djelovali. Uz to, rad sadrži i opis potrebne infrastrukture onoga vremena za izradu novca kao što su rudnici, radionice i kovnice.

Prvi su se ilirički carevi uspjeli nametnutni zahvaljujući svojim vojnim sposobnostima i vještinama, što je uzrokovalo da im se i kasnije izrazi povjerenje i dodijeli carska titula. Stoga ću u ovom radu postaviti vremenski okvir te analizirati iliričke careve III. stoljeća te njihovo djelovanje u Panoniji. Prvi među njima bio je car Trajan Decije (*Gaius Messius Quintus Traianus Decius*; rođ. oko 201. g. kod Sirmija, car 249.–251.), njemu su sljedili: Herenije Etruščanin (*Quintus Herennius Etruscus Messius Decius*; rođ. 227. g. kod Sirmija, car 251.), Hostilijan (*Gaius Valens Hostilianus Messius Quintus*; rođ. 235. g. u Sirmiju, car 251.), Klaudije II. Gotski (*Marcus Aurelius Claudius Gothicus;* rođ. 214. g. u Sirmiju, car 268.–270.), Kvintil (*Marcus Aurelius Claudius Quintillus*; rođ. 212. g. u Sirmiju, car 270.), Aurelijan (*Lucius Domitius Aurelianus Augustus*; rođ. 214. g. u Meziji, car 270.–275.), Marko Aurelije Prob (*Marcus Aurelius Probus*; rođ. 232. g. u Sirmiju, car 276.–282.), Dioklecijan (*Gaius Aurelius Valerius Diocletianus*; rođ. 245. g. u Saloni, car 284.–305.) te Maksimijan (*Marcus Aurelius Valerius Maximianus*; rođ. oko 240. kod Sirmija, car 286.–305.).

Zatim u IV. stoljeću uz područje Ilirika veže se i nekoliko careva iz Konstantinove dinastije; Konstancije I. Klor (*Marcus Flavius Valerius Constantius Herculius Augustus*; rođ. oko 250. g. u istočnom Iliriku, car. 305.–306.), Konstantin Veliki (*Flavius Valerius Aurelius Constantinus Augustus*; rođ. 275. g. u Naisu, car 306.–337.) te Konstancije II. (*Flavius Julius Constantius*; rođ. 317. g. u Sirmiju, car 337.–361.). Također, uz Ilirik se vežu i carevi koji su svojim djelovanjem obilježili povijest Istočnog Rimskog Carstva: Valentinian I. (*Flavius Valentinianus Augustus*; rođ. 321. g. u Cibalama, car 364.–375.), Valens (*Flavius Julius Valens Augustus*; rođ.

[3] Ilirik je bila rimska provincija koja je obuhvaćala skoro sve regije Ilrije. Granice su joj bile rijeka Sava na sjeveru te Jadransko more na jugu. Zatim, rijeka Drim u Albaniji sve do Istre u današnjoj Sloveniji i Hrvatskoj. Međutim, provincija je bila ukinuta pri podjeli na Panoniju i Dalmaciju 10. godine po. Kr. Za vrijeme cara Augusta provedena je sljedeća podjela: Panonija (između Drave i Save sa sjedištem u Sirmiju), Dalmacija (južno od Save do jadranske obale te od Raše do Mezije) i Histria (nije bila provincija već je pripojena Italiji kao dio desete regije). Wilkes, John Joseph, *The Illyrians*, Oxford; United Kingdom, 1995., str. 208–212.

328. g. u Cibalama, car 364.–378.), Gracijan (*Flavius Gratianus Augustus*; rođ. 359. g. u Sirmiju, car 375.–383.).

Naravno, ništa od ovoga ne bi nam bilo poznato ukoliko ne bismo kroz povijest pronalazili novac, proučavali ga i kvalitetno održavali, te u konačnici i sačuvali. Velika količina antičkog novca dolazi do nas kroz velik broj pronađenih ostava iz čega povezujemo, na prvom mjestu, antičke depozite, zatim na drugom mjestu kroz pojedinačno pronađene novce, poput onih iz raznih grobnica, naselja ili iz jezera i rijeka.[4] Danas, zahvaljujući radu brojnih numizmatičara možemo rekonstruirati podatke za gotovo sav antički novac, a rimski je novac, uz grčki, jedan od najbolje i najopširnije obrađenih novca antičkoga svijeta. Kada danas proučavamo taj novac, svakako moramo uzeti u obzir da dolazi u različitim privatnim, javnim, posebnim te općenitim kolekcijama koje nam nisu sve dostupne. Navedeno nam govori o velikom interesu ljudi za proučavanje i skupljanje novca kroz povijest, ali taj trend kolekcijskog sakupljanja pratimo i danas što može otežati procese analiziranja starog novca. Takav interes za proučavanje novca svoje začetke bilježi u razdoblju renesanse. Iz tog je razloga teže dobiti sve podatke koji bi zaokružili, u ovom primjeru, sliku rimskog antičkog novca, budući da se pojedine novce ne može analizirati jer se nalaze u raznim privatnim, možda i nepoznatim kolekcijama. No, javne kolekcije, koje se danas čuvaju u brojnim muzejima, jesu najbolje obrađene jer na njima rade stručnjaci tog područja te su upravo na temelju tih javnih kolekcija rađene analize antičkog novca. Ponekad kolekcionari odluče svoje privatne zbirke dati na procjenu što zatim numizmatičari analiziraju i zapisuju. No, ovaj rad temeljit će se na dostupnim podacima javnih kolekcija, koje su pravilno pohranjene u muzejima.

Za potrebe pisanja ovoga rada kao pregled opće povijesti Rimskoga Carstva koristila sam knjige Rajka Bratoža, *Rimska zgodovina* te knjigu Roberta Matijašića *Povijest Hrvatskih zemalja u antici do cara Dioklecijana*. Također, kao temeljnu literaturu upotrijebila sam opći dio o numizmatici, kao što je *Leksikon antične numizmatike* autora Petera Kosa, *Antička numizmatika* autora Jeana Babelona te *Roman Coins, Elementary Manual* autora Francesca Gnecchia. Istraživačko pitanje bilo je usmjereno na analizu novca iliričkih careva za što sam koristila djela iz serije *Roman Imperial Coins*, ponajviše IV. volumen treći dio, V. volumen prvi dio te V. volumen drugi dio. Ova se djela smatraju najreferentnijim izvorima za proučavanje

[4] Gnecchi, Francesco Cav., *Roman Coins. Elementary Manual*, 2nd Edition, Spink & Son; London, 1903., str. 17.

rimske numizmatike te u njoj više autora analizira sav do tada poznati novac iz cijelog razdoblja i područja rimske države, što omogućava dobar pogled u razvoj rimske numizmatike kroz stoljeća. Kako govori sam naslov djela, autori u centar svojega istraživanja postavljaju kronološki i detaljan opis poznatog novca, pojedinačno svakog cara te njegove obitelji i njihovog dostignuća. Stoga zbog svoje precizne izrade vrijede kao vrlo vjerodostojan i točan izvor. Uz to, koristila sam i više drugih djela i članaka, domaćih i stranih autora koji obrađuju antičku numizmatiku i arheološka nalazišta na području ove rimske provincije.

2. POVIJESNI PREGLED RIMSKOG CARSTVA DO IV. STOLJEĆA

Rimska se povijest dijeli na razdoblja Rimskog Kraljevstva (753.–509. g. pr. Kr.), Rimske Republike (509.–27. g. pr. Kr.) te Rimskog Carstva (27. g. pr. Kr.–476. g.). Za vrijeme Carstva postoji i podjela na Principat (27. g. pr. Kr.–284. g.) te Dominat (284.–476. g.). Naime, za vrijeme Kraljevstva i Republike rimska politika, gospodarstvo, vojska, umjetnost te monetarni sustav uspjeli su se razviti do zavidne razine za stanovništvo onoga vremena ali taj visoki stupanj njihove razvijenosti nije mogao spriječiti nove političke, društvene i gospodarske krize. U zadnjem stoljeću Rimske Republike, od grakhovskih reformi nadalje, Republika se suočavala s razdobljima sve češćih nemira i unutrašnjih ratova potaknutih načelnim neslaganjem te raznim suprotnostima između republikanskog državnog ustroja i monarhijske vlasti pokrajinskih namjesnika.[5] Odgovor na krize Senat je pronašao u Oktavijanu koji je uskoro preuzeo sve veće uloge unutar vladajućeg sloja društva. Od Senata je preuzeo dio ovlasti to jest desetogodišnji *imperium proconsulare* nad provinicijama, koje se tada još nisu umirile (među njima Galija, Hispanija i Sirija). Taj mandat kasnije su mu produžili za vrijeme kada su umirene provincije došle pod upravu Senata.[6] Također, tri je puta obavljao ulogu konzula ali je zadnji konzulat obnašao vrlo kratko. Zatim je Senat dodijelio Oktavijanu naslov *Augustus,* koji nije postao jednakovrijedan imenu utemeljitelja Rima, nego je dobio veći značaj od imena *Romulus,* kojega su neki predlagali. Novi je naslov nositelju dao sakralnu poantu

[5] Gračanin, Hrvoje, *Bitka kod Murse 351. i njezin odjek*, Scrinia Slavonica 3, 2003., 9-29., str. 9.
[6] Bratož, Rajko, *Rimska zgodovina. Del 1–2, Od začetkov do nastopa cesarja Dioklecijana,* Zveza zgodovinskih društev Slovenije: Študentska založba: Filozofska fakulteta, Ljubljana, 2007., str. 177.

uzvišenoga te čašćenje vrijednoga, odnosno svetoga.[7] Tada je bilo jasno kako je na pomolu razdoblje koje će imati drugačije uređenje jer nakon nereda koje su prethodili Oktavijan je uspio unijeti stabilnost i obnoviti državu. Jedna od najbitnijih značajki za vrijeme prvoga cara bila je početak *Pax Romana*, odnosno razdoblje mira te moralne i religijske obnove. Međutim, i dalje su postojali pokušaji pojedinaca kojima nije odgovarala novonastala stabilnost. Naime, otkako je uspostavljeno razdoblje Principata, republikanski ustroj polako je propadao te ga je zamijenio monarhijski, na čijim se temeljima najbolje moglo strukturirati Carstvo. Međutim, takav oblik vladavine omogućavao je da vojska, koja je imala stvarnu moć donošenja odluka, proglasi nekoliko kandidata istodobno, nerijetko i u različitim dijelovima države, nakon čega bi izbio građanski rat čiji je rezultat odlučio novog carskog nasljednika.[8] Iako je za vrijeme Julijevsko–klaudijevske dinastije takav razvoj događaja još uvijek uglavnom iznimka, ono za vrijeme nastupa iliričkih careva gotovo postaje pravilo, tj. vrlo je uobičajeno.

Naslov *Augustus* (gr. *Sebastòs*), koji je tada po prvi put bio upotrebljen, dao je Oktavijanu sakralni položaj te je postao pravi carski naslov koji sam po sebi nije imao puno realnih ovlasti vojnog zapovjednika, zakonodavca ili upravnika (*potestas*), već je naglašavalo njegov prestiž, njegov veći svestranski ugled (*auctoritas*) u odnosu prema drugim dostojanstvenicima.[9] Po toj je uredbi Oktavijan postao *Imperator Caesar divi filius Augustus,* ime koje je simboliziralo temeljne elemente carevog položaja: uska povezanost s vojskom kao glavnim nositeljem sigurnosti države (*imperator*) te Julijskom dinastijom tj. s Cezarom, čiji je posmrtni položaj božanstva davao sakralnu osobinu Augustu kao Cezarovom sinu (*divi filius*), i čast obnovitelja ili drugoga utemeljitelja rimske države (*Augustus*), koji je po značenju pretekao značenje prvog utemeljitelja Romula.[10] Također, pamti ga se i kao cara koji je, osim što je uveo određeni red u državu, podigao i razinu vrijednosti drugih elemenata koji su bili u krizi. Zbog svoje sveprisutnosti na političkoj sceni, te prisutnosti u carskim provincijama, zaslužio je poštovanje svojih suradnika.

Naime, razdoblje Rimskoga Carstva započinje s carom Augustom koji je vladao od 27. godine pr. Kr. do 14. godine po. Kr. Nakon stogodišnjeg građanskog rata država se suočila s konzervativnim težnjama usmjerenim prema učvršćenju

[7] Bratož, R., nav. dj., str. 177.
[8] Gračanin, H., 2003., nav. dj., str. 9.
[9] Bratož, R., nav. dj., str. 177.
[10] Bratož, R., nav. dj., str. 178.

senatorskog i viteškog staleža te donošenjem bračnih i staleških zakona kako bi potaknuli rast nataliteta visokih slojeva društva. Osim toga, trebalo je ublažiti nezadovoljno, politički obespravljeno rimsko građanstvo što su uspjeli ne samo organizacijom igara i darivanjem novca i pšenice već i postupnim naseljavanjem tj. romanizacijom u druge krajeve što je bilo započeto još za vrijeme Cezara.[11] Prema tome je i područje Ilirika oduvijek bilo privlačno za rimsku državu ponajviše zbog njegove blizine i povoljnog strateškog položaja tj. prometne povezanosti, zatim zbog prirodnih bogatstava, odnosno rudnika srebra te naravno radi proizvodnje hrane. Nije neuobičajeno u tekstovima antičkih pisaca često pronaći razne opise kako Panonije tako i Ilirika kao i drugih obližnjih krajeva. Tako na primjer imamo djelo rimskoga autora Plinija pod nazivom *Naturalis historia* koje donosi konkretnije podatke toga područja. Plinije, koji živi u doba prvih careva u I. stoljeću (23.–79. g.) donosi sažetije podatke o Panoniji općenito. Nakon opisa Norika[12], za Panoniju iznosi slijedeće: »odande dalje prostire se žironosna Panonija, gdje se pitomije alpske kose sredinom Ilirika, okrenuvši se od sjevera prema jugu, spuštaju blažim strminama na obje strane: onaj dio koji gleda na Jadransko more zove se *Delmatia* i *Illyricum* a prema sjeveru se pruža Panonija i završava tamo Dunavom«.[13] Nakon što je Panonija osvojena i postala rimskom provinicijom te kasnije podijeljena na Panoniju *Inferior* i *Superior*, imamo još jednog rimskoga autora koji donosi konkretnije opise toga područja. Njegovo ime je Klaudije Ptolomej, djeluje u II. stoljeću, a njegovi se opisi Panonije mogu pronaći u djelu *Geografia*. Poznavajući sve bolje i detaljnije to područje, rimski su carevi postupno sve više vremena provodili na tom području, uglavno radi novih osvajanja ali i zbog obrane Carstva. Naime, Klaudije Ptolomej je u svome djelu zabilježio njemu poznata plemena: *Amantinoi, Herkuniatai, Andiantes* (tj. Andizetes), *Breukoi, Arabiskoi* i *Skordiskoi*, a uz Dunav spomenuo je i tadašnja mjesta koja naziva gradovima (*poleis*): *Teutoburgion* (Dalj), *Kornakon* (Sotin), *Akuminkon* (St. Slankamen), *Rittion* (Surduk) i *Taurunon* (Zemun). Podalje Dunava spominje gradove *Berbis* (Berebis, Podravski Podgajci), *Serbition* (Servitium, Bosanska Gradiška), *Iuballon* (Iovalia, Valpovo), *Kertissa* (Certissa, Đakovo), *Mursella* (Petrijevci), *Kibalis* (Cibalae, Vinkovci), *Marsonia* (Slavonski Brod),

[11] Veh, Otto, *Leksikon Rimskih careva, od Augusta do Justinijana I., 27. pr. Kr. – 565. posl. Kr.*, Naklada Slap; Jastrebarsko, 1999., str. 15-16.
[12] Norik je bila rimska provincija, koja se prostirala na većini današnje Austrije te dijelu Slovenije i Bavarske. Ova nam je provincija bitna jer je na zapadu graničila s rimskom provincijom Panonijom dok je na sjeveru graničila s rijekom Dunav. Wilkes, J. J., nav. dj. str. 77.
[13] Pinterović, D., nav. dj., str. 24.

Vacontion (ne zna se gdje je to mjesto bilo), *Mursia kolonia* (sic!) (Osijek), *Sallis* (Soljani), *Bassiana* (Donji Petrovci), *Tarsion* (Rača na ušću Drine?), *Sirmion* (Srijemska Mitrovica).[14] Već od najranijih kontakata Rimljana s Panonijom posebno su se isticali gradovi *Siscia* (Sisak) i *Sirmium* (Srijemska Mitrovica), koji će kasnije imati veliki značaj u Carstvu i postat će jedno od glavnih mjesta u kojima će carevi boraviti za nadgledanje obrane limesa. Također, uz opise gradova u razdoblju od II. do IV. stoljeća rimski su pisci opisivali i limes, kojeg predstavljaju kao pogranični pojas koji sadrži sve elemente utrvrđene granice.[15] U sklopu toga, ne smijemo zaboraviti istakuti niti važnost rimskih prometnica koje su Rimljani zatekli prilikom dolaska ali koje su s vremenom i sami sve više razvijali i koje su im omogućili povoljne puteve za povezivanje i razvoj gospodarstva. Izgradnja cesta bila je motivirana raznim političkim, vojnim ili gospodarskim aktivnostima te je dovela do uspješnog širenja i održavanja rimskoga gospodarstva.[16] No, prvo je taj prostor trebalo osvojiti a zatim i učvrstiti vlast nad njime.

Rimljani su zahvaljujući pobjedi protiv Delmata 33. godine pr. Kr. uspjeli uspostaviti vlast nad najvećim dijelom ilirskog teritorija južno od Save.[17] Unatoč činjenici da su Delmati priznali poraz, uspjeli su se opirati duže vrijeme i time ometati namjeru Republike da konačno osvoji čitavi teritorij. Slično se događalo i na području Panonije. Naime, rijeka Sava bila je pogodna za razvoj trgovine što su uspješno iskoristili rimski trgovci koji su zahvaljujući toj djelatnosti brže razvijali gradove te na taj način postavili temelj osvajanja Panonije.[18] Rat, u kojemu su Rimljani osvojili središnji dio kasnijih provincija Panonije i Dalmacije je u izvorima slabo poznat, a za suzbijanje pobune Panonaca 14. godine pr. Kr., koji su 16. godine pr. Kr. istovremeno s Norikom priznali rimsku vlast, August je povjerio zapovijedanje u tom ratu svojem najbližem suradniku Agripi.[19] Međutim, Agripa je ubrzo umro a osvajanje spomenutih prostora preuzeo je sam car koji je uskoro stvorio kopnenu vezu između Italije i Makedonije. Naime, pljačkaški pohodi sa sjevera, zaštita rimskog područja na jugu Balkanskog poluotoka te želja da dostignu Dunav poslužili su kao izgovori

[14] Pinterović, D., nav. dj., str. 25.
[15] Mirković, Miroslava, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Arheološko društvo Jugoslavije; Beograd, 1968., str. 2.
[16] Gračanin, Hrvoje*, Rimske prometnice i komunikacije u kasnoantičkoj Južnoj Panoniji*, Scrinia Slavonica 10 (2010.), 9–69., str. 9.
[17] Matijašić, Robert, *Povijest Hrvatskih zemalja u antici do cara Dioklecijana*, Leykam international; Zagreb, 2009., str. 21.
[18] Mirković, M., nav. dj., str. 1.
[19] Bratož, R., nav. dj., str. 209.

Rimljanima kako bi mogli pokoriti slobodna plemena između Makedonije i Dunava, dok je vojska postavljena na Dunavu omogućavala sigurniju granicu u ovom dijelu Carstva.[20] Sljedeće je odlučio istovremeno pokoriti područja Dalmata i Panonaca, no tu je naišao na problem budući da su starosjedioci pružili jaki otpor te se taj prostor pokazao vrlo teškim za osvajanje. Desetljeće i pol po „panonskom ratu“ područje Ilirika je planulo u velikoj pobuni, koja je dovela do jednog od najtežih i najdužih ratova Augustovog razdoblja (6.–9. po Kr.).[21] U historiografiji je poznat pod nazivom «panonsko–delmatski ustanak». Također, Rimljani su težili stvaranju gradova u osvojenim područjima koji bi im poslužili kao oslonac svoje vlasti u provincijama, a ti gradovi imali su različit stupanj urbanizacije koji je bio određen stanjem tog područja prije dolaska Rimljana.[22] Također, tijekom panonsko–delmatskog ustanka gradovi Siscija (*Siscia*, Sisak) i Sirmij (*Sirmium*, Srijemska Mitrovica) predstavljali su glavna uporišta rimske vojske u južnoj Panoniji a uskoro, nakon ujedinjenja provincije kada je Dunav postao težištem obrane, gradovi su postali kolonijama i civilnim naseljima te su im se kasnije pridružili još i Petovijo (*Poetovio*, Ptuj), *Mursa* (Osijek) i Cibale (*Cibalae*, Vinkovci).[23]

Važnost Panonije za Rim bila je zbog njezina susjedstva s barbarskim narodima ali i geografske blizine Italiji.[24] Također, ta pobuna koja je počela među Dezidijatima (*Desidiates* ili *Daesitiates*) u današnjoj srednjoj Bosni, kojega je vodio plemenski vođa Baton (*Bato*), započela je s masovnim pokoljem rimskih naseljenika, trgovaca i preostalih rimskih vojnih jedinica, a na to se zatim nadovezala pobuna plemena Breuka na području Slavonije koju su vodili drugi Baton i Pines (*Pinnes*).[25] Zabilježeni su podaci koji govore kako su pobunjenici na raspolaganju imali ogromnu vojnu silu koja je po nekim procjenama nadmašila i pola milijuna vojnika. No, teško je odrediti točan broj ljudi koji je branio to područje ali poznato je da su predstavljali ozbiljnu opasnost Rimskome Carstvu. Naime, Rimljani su izgubili vlast nad cijelim Ilirikom između Drave i Jadranskog mora te između Italije i Norika na sjeverozapadu i Makedonije na jugoistoku.[26] Tijekom druge godine rata došlo je do većih i značajnijih prekretnica u ratu koje su išle na stranu Carstva. Zahvaljujući velikoj pobjedi u bitci

[20] Mirković, M., nav. dj., str. 21.
[21] Bratož, R., nav. dj., str. 209.
[22] Mirković, M., nav. dj., str. 1.
[23] Matijašić, R., nav. dj., str. 22–23.
[24] Pinterović, D., nav. dj., str. 31.
[25] Bratož, R., nav. dj., str. 210.
[26] Na istome mjestu.

kod močvare rijeke Vuke (*Ulca*, istočna Slavonija), Rimljani su uspjeli uspostaviti vezu između Sirmija i Siscije. Pobjeda im je omogućila i da uspostave kopnenu povezanost od Italije preko podunavsko–balkanskih provincija do dijelova Male Azije i Bliskog istoka koji su bili dio Carstva.[27] Na taj je način završen jedan od najtežih ratova za vrijeme prvoga cara, nakon kojega se stanovništvo Ilirika nije više opiralo niti dizalo ustanke.

Nakon osvajanja provincije Ilirik došlo je do romanizacije i civilizacijskog razvoja koji nisu bili ujednačeni na cijelom području provincije, već su oni dijelovi koji su od ranije imali bolju prometnu povezanost bili jače romanizirani a razvoj u dijelovima koji nisu imali prometnu povezanost tekao je puno sporije.[28] Izvori toga vremena govore kako je car redovno imao vojsku u novim provincijama upravo radi prevencije eventualnih novih pobuna i ratova te opasnosti koje su dolazile izvan granica Carstva. Budući da je dunavska granica zahtijevala konstantno održavanje veza i opskrbe s vojnim postrojbama potrebno je bilo i održavati stalnu kontrolu nad cestama i postajama koje su se redovno obnavljale i održavale, što je uzrokovalo da romanizacija dobije čvrst temelj na cijelom području Panonije.[29] Primjer romanizacije donosi pisac Velej Paterkul (*Velleius Paterculus*), koji je kao *praefectus equitum* pratio kasnijeg cara Tiberija na više ratnih pohoda među kojima su bili oni u Panoniji i Dalmaciji. Uz to, donosi opise Panonsko–delmatskog ustanka te kaže da je »među svima u Panoniji bila uvriježena ne samo rimska disciplina već i znanje latinskog jezika, a kod većine čak i upotreba latinskog pisma te udomaćena ratna vještina«.[30] Međutim, kako se ovog pisca općenito ne smatra odviše kritičnim, takvo se tumačenje romanizacije ne treba doslovno shvatiti budući da se znanje jezika i pismenost u tom razdoblju mogla uočiti samo u gradovima kao što su bili Siscija i Sirmij koji su još od ranije imali razvijene trgovačke veze s Italijom.[31] No, u svakom slučaju dolazi do učvršćenja vlasti i konačnog pomirenja Ilira s činjenicom da su osvojeni i pokoreni. Možemo zaključiti kako je Oktavijanov rat bio početak rimskog prodiranja u Panoniju, a zatim je Tiberije bio zaslužan za konačno rimsko osvajanje Panonije, te je ugušenje ustanka označilo prestanak otpora panonskih plemena.[32]

S vremenom je romanizacija uspjela ojačati ponajviše zahvaljujući dobroj

[27] Bratož, R., nav. dj., str. 211.
[28] Matijašić, R., nav. dj., str. 12–13.
[29] Na istome mjestu.
[30] Pinterović, D., nav. dj., str. 27.
[31] Na istome mjestu.
[32] Pinterović, D., nav. dj., str. 33.

organizaciji strateško bitnih cesta od kojih se ističu ceste koje su povezivale Salonu s Posavinom te ceste iz Akvileje prema Panoniji i njezinoj granici na Dunavu koje su važne zbog izgradnje vojnih tabora koji su se kasnije pretvorili u civilna naselja zbog zbog pomicanja obrane uz sam Dunav.[33] Ukoliko bolje promotrimo situaciju možemo lako zaključiti kako je ovo bio logičan sljedeći korak budući da se Dunav, kao prirodna granica, nametnuo kao glavna točka obrane Carstva od raznih vanjskih opasnosti. Također, vrlo je bitno napomenuti i da Iliri nisu bili nasilno romanizirani već su zahvaljujući brojnim doseljenicima iz Italije ali i doseljenicima iz ranije romaniziranih provincija uspjeli ostvariti da domaće stanovništvo prihvati njihov utjecaj. To su ostvarili putem osnivanja municipija, kolonija i gradskih naselja čiji su stanovnici zahvaljujući uvođenju latinskog jezika, latiničnog pisma te građanskog prava počeli ostvarivati razne gospodarske, kulturne i političke veze s bližim ili daljim dijelovima rimske države.[34] Život u ovom dijelu države bio je osobito privlačan zbog vrlo pogodnog zemljopisnog položaja čemu odgovara činjenica da se mnogoljudno stanovništvo iz različitih dijelova Carstva upravo tamo i naseljavalo.[35]

Naime, nakon smrti cara Tiberija, koji je dobro surađivao sa Senatom, na vlast je došao Gaj Cezar Kaligula (37.–41. g.), car iz Julijevsko–klaudijevske dinastije koji je imao stavove suprotne od Senata, nametao visoke poreze te se rasipno ponašao na različite načine. Kao odgovor na takvo ponašanje, pretorijanci ga ubijaju i za cara postavljaju njegovog strica Klaudija (41.–54. g.). Nakon neuspješne vladavine Kaligule, Klaudije je uspio voditi uspješnu politiku nagodbe ali se uspio dokazati i prilikom razvoja kao što je bilo na području unutranje politike gdje je dotjeran utjecajan centralistički ustoj te pri poboljšanju cestovnog prometa.[36] Sljedeći car Neron (54.–68. g.) ponovno je ušao u sukob sa Senatom te je povlačio niz poteza koji su se pokazali lošima za Carstvo. Ponovno, bila je riječ o velikom rasipništvu, visokim porezima, ali bilo je to i razdoblje progona koji su po prvi puta zahvaćali kršćane. Sve to navelo je Senat da ga proglase državnim neprijateljem, nakon čega si je sam oduzeo život te time označio kraj ove dinastije. Neron je ostavio Carstvo u nepovoljnom stanju što je, nakon njegove smrti, dovelo do građanskog rata.

Drugim riječima, dolazi do godine četiriju careva (68.–69. g.) u kojoj su se

[33] Matijašić, R., nav. dj., str. 21.
[34] Matijašić, R., nav. dj., str. 21–22.
[35] Sanader, Mirjana*, O antičkoj provincijalnoj arheologiji u Hrvatskoj, s naglaskom na gospodarstvo*, Opvscvla archaeologica, Vol. 30, No. 1, 2008.; 143–182., str. 151.
[36] Veh, O., nav. dj., str. 60–61.

sukobili Galba, Oton, Vitelije i Tit Flavije Vespazijan, koji je izašao iz sukoba kao pobjednik i osnovao dinastiju Flavijevaca. Pokušao je, s velikim trudom i u što kraćem vremenu, postići unutarnjopolitičku stabilnost, pri čemu je posegnuo u uređenje vojske. Naime, raspustio je staru pretorijansku gardu koju je nadomjestio s manje brojnim, ali provjerenim jedinicama. Odmah je raspustio četiri ili pet legija, koje su u vrijeme građanskog rata podupirale njegove protivnike te je na taj način sada imao vojsku od 29 legija.[37] Vespazijana nasljeđuje sin Tit (79.–81. g.) a njegov najveći doseg bio je u trenutku zajedničke vlade s ocem. Za vrijeme njegove vladavine dogodile su se dvije velike nesreće, erupcija vulkana Vezuva (*Vesuvius*) 79. godine i veliki požar u Rimu 80. godine te je poznato kako je Tit nakon tih nesreća uspio obnoviti pojedina pogođena područja u Rimu.[38] Nakon njega na prijestolje je došao brat mu, Domicijan koji je, kao posljednji iz dinastije Flavijevaca pripojio dio Germanije uz gornje tokove Rajne i Dunava te došao u sukob sa Senatom zbog pokušaja uvođena autokracije, nakon čega neki članovi Senata kuju urotu i ubijaju ga.

Kada je na prijestolje došao prvi car iz provincije, Marko Ulpije Trajan (98.–117.), Carstvo je doseglo svoj najveći teritorijalni opseg. Osim što je osvajao nove provinicije, učvrstio je i reorganizirao vojsku te se brinuo za izgradnju. Nakon što je izgradio pogranične utvrde na rajnskoj granci, više se posvetio teritoriju uz donji Dunav gdje je bilo potrebno obaviti pripreme za rat koji je namjeravao povesti protiv Dačana.[39] Njegov sustav pograničnih utvrda, tj. limes, služio je za obranu Carstva. Budući da je osvojio Daciju, Trajan je uspio udaljiti izravnu političku i vojnu opasnost koju su predstavljali susjedi na jugoistočnom dijelu provincije Panonije, no to nije dugo trajalo.[40] Trajan je dvaput ratovao s Dačanima, prvi put godine 101. i 102. te drugi 105. i 106. godine. Ono što je uslijedilo nakon Trajanovog drugog rata od iznimne je važnosti za poznavanje povijesti Panonije te je to odlučilo smjer daljnjeg razvoja čitavog Carstva i budućnost njegovih provincija. Naime, Trajan je provinciju Panoniju 107. godine podijelio u dvije nove, koje su nazvane *Pannonia Superius* ili „Gornja“ te *Pannonia Inferius* ili „Donja“ Panonija. Gornja je Panonija pripadala zapadnom dijelu „velike“ Panonije koji se prostirao sve do Blatnog jezera (Balaton), dok se Donja Panonija, ili istočni dio, prostirala od Blatnoga jezera do ušća Save u

[37] Bratož, R., nav. dj., str. 252–253.
[38] Na istome mjestu.
[39] Veh, O., nav. dj., str. 107.
[40] Matijašić, R., nav. dj., str. 24.

Dunav.[41] Južna je granica između dviju novih provincija prolazila zapadno od Donjeg Miholjca, obroncima Krdnije do Slavonskog Broda gdje je Siscija ostala najvažnijim gradom tog dijela Gornje Panonije dok su Mursa (Osijek) te Sirmij bili najvažniji u dijelu Donje Panonije.[42] Trajan je zatim, nakon učvršćene vlasti u provincijama, uspio utvrditi gradove, vojne logore te utvrde u koje je naselio rimsko stanovništvo.

Također, Rimljani su pokrivali osvojena područja s cestama i mostovima, olakšali protok vojske i robe stvarajući na taj način određenu utvrđenu vrstu granice – limes.[43] Granice na Dunavu i Rajni odigrale su iznimno veliku ulogu kada je riječ o obrani Carstva i njegovih stanovnika. Sa svojim geografskim predispozicijama i odličnim prometnim, bilo kopnenim ili riječnim poveznicama uspjele su se stoljećima održati i biti centar svih vojnih zbivanja kada govorimo o Panoniji i Iliriku. Također, presudna uloga Dunava nastavila je određivati sudbine mnogih koji su se sukobili na tom prostoru i nakon pada Carstva. Od razdoblja vladavine Trajana i njegovog nasljednika Hadrijana (117.–138. g.), pa sve do vladavine cara Marka Aurelija (161.–180. g.) područje Panonije i drugih rimskih provincija održavalo je period stabilnosti i mira. Međutim, prodori Markomana i Kvada u vrijeme vladavine Marka Aurelija označili su prekid rimskog mira budući da su uspjeli pustošiti Daciju i Panoniju gdje je veliki broj ljudi odvedeno u roblje. Nakon uspješnog istodobnog uništenja Markomana, Sarmata, Vandala i Kvada, car je uspio umiriti situaciju te osloboditi zatočeno stanovništvo od ropstva nakon čega je trijumfirao u Rimu zajedno sa svojim sinom Komodom kojeg je već bio proglasio Cezarom.[44]

Urotnici, koji su 192. godine ubili cara Komoda, postavili su na prijestolje starijeg prefekta (*praefectus urbis*) Publija Helvija Pertinaksa koji nije uspio zadržati dobivenu podršku. Naime, Pertinaks je označio početak godine pet careva u kojoj su se uz njega sukobili i Didije Julijan, Pescenije Niger, Klodije Albin te Septimije Sever koji je izašao kao pobjednik i koji je vladao od 193. do 211. godine. Također, bio je prvi u nizu vojničkih careva što će u kasnom Principatu i Dominatu imati veliku ulogu. Nastup Septimija Severa predstavljao je početak velikih promjena, koje su bile značajne za razvoj Carstva III. stoljeća i u kasnoj antici. Naime, znatno je povećao utjecaj vojske, udvostručio je godišnju plaću vojske, viteški se stalež od tada na dalje

[41] Na istome mjestu.
[42] Na istome mjestu.
[43] Buzov, Marija*, Ancient settlements along the Sava river*, Histria Antiqua, 20/2011., 355–374., str. 359.
[44] Elije Sparcijan (et. al.), *Historia Augusta*, Izdanja Antibarbarus; Zagreb, 1994., str. 66.

nije više povezivao s gospodarski najaktivnijom i kulturno asimiliranom grupom stanovništva, uspon rimskih državljana iz sjeverne Afrike povećao se za 40 % u usporebi s razdobljem Marka Aurelija. Također, car je pokazao veliku naklonjenost prema panonskim provincijama što je zatim dovelo do intenzivnog gospodarskog rasta i uspješne urbanizacije, dok je ostatak Carstva polako zahvaćala kriza.[45] Septimije je zahvaljujući dobroj politici uspio vratiti red i mir u Carstvo. Njegov je sin, *Marcus Aurelius Severus Antoninus Augustus*, poznat kao Karakala, najbitniji zbog uvođenja *Constitutio Antoniniana*, odnosno izjednačio je sve slobodne stanovnike po građanskom pravu 212. godine. Nastavio je s preuređenjem Carstva, prvenstveno na području monetarnog sustava. Ubrzo, 235. godine, dolazi do velike krize na Istoku koja je uzrokovala građanski rat koji je trajao sve do 284. godine. Naime, perzijska ratnička dinastija Sasanida uspjela je uvesti nemir u Carstvo na način da su oduzeli Rimu Mezopotamiju i Armeniju te provalom Sasanida dolazi do pojačane barbarizacije vojske koja je bila uzrok učestalih sukoba u vojsci.

Nakon smrti Aleksandra Severa, odnosno tijekom druge polovice III. stoljeća došlo je do međusobnih borbi za vlast između generala rimske vojske, što je uzrokovalo pojavu više od dvadeset careva uglavnom iz redova vojske koji su se izmjenjivali na prijestolju. Zanimljivo je primjetiti da su od svih tih careva koji su obilježili borbu za vlast na prijestolje u III. stoljeću samo dva car, Hostilijan 251. i Klaudije II. Gotski 270. godine, umrli prirodnom smrću, dok su svi drugi poginuli ili bili ubijeni.[46] Zahvaljujući najburnijim građanskim ratovima koji su se dogodili u razdoblju od 235. do 284. godine ovo je razdoblje u historiografiji uglavnom nazvano periodom vojnoga bezvlađa, iako su se i kasnije, u četvrtom stoljeću odvijali žestoki sukobi borbi za vlast.[47] Kada je Filip Arapin, rimski car (244.–249. g.), nakon neuspjelog održavanja reda u državi, pao bez pružanja dugotrajnijeg otpora, na njegovo je mjesto došao Decije.

2. 1. TRAJAN DECIJE

Gaj Mesije Kvint Trajan Decije – *Caius Messius Quintus Traianus Decius*,

[45] Bratož, R., nav. dj., str. 296–297.
[46] Vulić Hrvoje, Karmen Farac, *Ostava antoninijana iz Vinkovaca*, Gradski muzej Vinkovci; Vinkovci, 2014., str. 8.
[47] Gračanin, H., 2003., nav. dj., str. 9–10.

rimski car 249.–251. godine. Ovoga se cara uzima za službeni početak vladavine panonsko–iliričkih careva koje je karakteriziralo i to što su pripadali vrsti careva–vojnika. Novi car dolazio je iz Donje Panonije (rođen oko 200. godine u selu *Budalia* kod Sirmija), ali samo ime cara, njegove žene (*Herennia Etruscilla*) i oba sina (*Herennius Etruscus* i *Valens Hostilianus*) govore da je uz ilirsko postojala i svijest o italsko–etruščanskom podrijetlu njegovog roda.[48] Naime, Decije, koji je po dolasku u Rim preuzeo veliko ime Trajana, uskoro je pokazao namjeru vladanja vrlo različitu od Filipa Arapina. Prema Deciju nježnost i umjerenost nisu bili dovoljni, stara se rimska disciplina morala oživjeti u vojsci i državi, a ozbiljne nevolje vremena naznačile su da je *pax deum*, presudna za dobrobit carstva, bila povrijeđena.[49] Prema Deciju, trebalo se vratiti religiji predaka, a moderni inovatori, poput kršćana, morali su usvojiti i prihvatiti standarde općih pravila.[50] Pred kraj svoje vladavine pokušavao je zaustaviti Gote koji su prodrli u Meziju i tamo uspjeli zauzeti neka mjesta. Međutim, tu je bitku izgubio a konačni slom doživio je kraj Abrita u Dobrudži gdje je 251. godine poginuo sa starijim sinom Herenijem Etruščaninom. Smatra se da je rimska vojska bila gotovo u cijelosti uništena u toj bitci s Gotima i da je to označilo početak kruženja raznih bolesti, među kojima je bila i kuga od koje je umro Decijev mlađi sin Hostilijan.



Slika 1: Trajan Decije, aureus

Lice: *Imp C M Q Traianvs Decivs Avg*; careva bista s lovorovim listom, okrenut na desno

Naličje: *Pannoniae*; Panonije ogrnute velima stoje okrenuta jedna od druge, obje drže standarde

[48] Bratož, R., nav. dj., str. 322.
[49] RIC, IV, 3, str. XX.
[50] Na istome mjestu.

Izvor: http://www.wildwinds.com/coins/ric/trajan_decius/i.html (pristupljeno: 18. rujna 2017.)

2. 2. HERENIJE ETRUŠČANIN

Kvint Herenije Etrusk Mesije Decije – *Quintus Herennius Etruscus Messius Decius*, bio je rimski car 251. godine i prvorođeni sin cara Trajana Decija. Vrlo vjerojatno je bio rođen u okolici Sirmija 227. godine. Početkom 251. godine bio je uzdignut za cezara, a nekoliko mjeseci kasnije bio je uzdignut za suvladara s naslovom augusta.[51] Smatra se da je bio vrlo blizak sa svojim ocem kojega je vrlo rano počeo pratiti u vojnim pohodima. Također, smatra se kako su Herenije Etruščanin i Decije bili prva dva cara koje je ubila strana vojska u bitci. Nakon njihove smrti, vlast je preuzeo mlađi brat Hostilijan koji je vladao još kraće nego Herenije. Stoga, kratkotrajna vladavina sinova Trajana Decija nije imala puno utjecaja na političku ili gospodarsku situaciju Carstva toga vremena, što ćemo najbolje vidjeti kasnije pri analizi njihove numizmatičke ostavštine.



Slika 2: Herenije Etruščanin, aureus

Lice: *Q Her Etr Mes Decivs Nob C*, careva bista okrenuta na desno

Naličje: *Principi ivventvtis*, Herenije stoji okrenut u lijevo, u rukama drži koplje i štap

Izvor: http://www.wildwinds.com/coins/ric/herennius_etruscus/i.html (pristupljeno: 18. rujna 2017.)

[51] Veh, O., nav. dj., str. 46.

2. 3. HOSTILIJAN

Gaj Valens Hostilijan Mesije Kvint – *Caius Valens Hostilianus Mesius Quintus*, rimski car 251., mlađi sin Trajana Decija koji je 250. godine uzdignut za cezara. Nakon smrti cara Decija stanje u državi bilo je kaotično. U Rimu je Senat, nakon što su čuli za vijest o smrti vladara, njegovog drugog sina Hostilijana potvrdio za augusta u svibnju 251. godine.[52] Međutim, kuga koja je tada bila gotovo sveprisutna, uzela je život novog cara koji je vladao samo nešto više od dva mjeseca. Jednako kao i njegov stariji brat, bio je rođen u Panoniji, najvjerojatnije u okolici Sirimija ili u Sirmiju. Nakon očeve smrti Hostilijana je posvojio Trebonijan Gal, kako bi iskazao čast Deciju i njegovoj obitelji. Vrlo brzo Trebonija Gala je vojska u Panoniji proglasila za novog vladara a brza smrt cara Hostilijana spriječila je, kako se smatra, vrlo vjerojatno rivalstvo među njima.



Slika 3: Hostilijan, aureus

Lice: *C Valens Hostil Mes Qvintvs N C*; careva bista, okrenut na desno

Naličje: *Principi ivventvtis*; Princ stoji okrenut u lijevo, lijevom rukom drži koplje, desnom rukom drži standard

Izvor: http://www.wildwinds.com/coins/ric/hostilian/i.html (pristupljeno: 20. rujna 2017.)

2. 4. KLAUDIJE II. GOTSKI

Marko Aurelije Klaudije – *Marcus Aurelius Claudius Gothicus*, rimski car 268.–

[52] Bratož, R., nav. dj., str. 323.

270. godine.[53] Iako većina izvora njegovo mjesto rođenja stavlja u Sirmij, pojedini izvori spominju i Nais (*Naissus*, Niš) kao moguće mjesto rođenja. No, neupitno je njegovo iliričko podrijetlo. Od razdoblja njegove vladavine pa sve do dolaska Dioklecijana na vlast, u Carstvu primjećujemo postupan izlazak iz krize. Ponajprije uočavamo vojne uspjehe među kojima se ističe pobjeda nad Gotima kod Naisa 269. godine, nakon koje je car dobio nadimak *Gothicus Maximus*. S tom je pobjedom – po tvrdnji antičkih izvora *ingens proelium* odnosno *incredibilis strages* – car za duže vrijeme uklonio gotsku opasnost. Međutim, sljedeće je godine u Sirmiju podlegao kugi, koja je bila prisutna u rimskoj vojsci.[54] Smatra ga se velikim ratnikom i mudrim vladarom, koji je nastojao ponovno uspostaviti vrijedan novac od većeg udjela srebra ili zlata.[55] Također, njegova vladavina je moćno obilježila Rimsko Carstvo te su zbog njegovih velikih zasluga kasniji vladari pokušavali propagirati fiktivno srodstvo s Klaudijem.



Slika 4: Klaudije II. Gotski, aureus

Lice: *Imp Clavdivs Avg*; careva bista s lovorovim listom, okrenut na lijevo

Naličje: *Virtvs Avg*; Virtus stoji okrenuta udesno, u rukama drži koplje i trofej

Izvor: http://www.wildwinds.com/coins/ric/claudius_II/i.html (pristupljeno: 20. rujna 2017.)

[53] Veh, O., nav. dj., str. 63.
[54] Bratož, R., nav. dj., str. 330.
[55] Smith, A. M*., Illustrated encyclopedia of gold and silver coins of the World from A.D. 1885 back to B.C. 700.*; Philadelphia, USA, 1886., str. 492.

2. 5. KVINTIL

Marko Aurelije Kvintil – *Marcus Aurelius Quintillus*, rimski car 270. godine. Bio je rođen u Sirmiju oko 212. godine. Postoji mogućnost da je za vrijeme vladavine svoga brata Klaudija Gotskog postao prokurator Sardinije.[56] Nakon smrti svoga brata Klaudija Gotskog Senat ga je odredio za nasljednika. Kvintil je vladao do proglašenja Aurelijana za cara u travnju 270., pred kojim je odstupio bez pružanja otpora. Kvintilova je vlada najvjerojatnije trajala dva i pol mjeseca, odnosno 77, a ne 17 dana kako se uobičajeno smatra. Nakon njegove kratkotrajne vladavine ubila ga je vojska u Akvileji.[57]



Slika 5: Kvintil, aureus

Lice: *Imp C M Avr Qvintillvs Avg*; careva bist s lovorovim listom, ukrenuta udesno

Naličje: *Concord exer T*; Konkordija stoji ukrenuta ulijevo, drži dva standarda, Ticinum

Izvor: http://www.wildwinds.com/coins/ric/quintillus/i.html (pristupljeno: 20. rujna 2017.)

2. 6. AURELIJAN

Lucije Domicije Aurelijan – *Lucius Domitius Aurelianus*, rimski car 270.–275. Rođen je 214. godine u Meziji, te je kao izvrstan vojnik pod vlašću cara Galijena dobio vodeće mjesto u konjaništvu i pomogao mu protiv uzurpatora Aureola, ali je

[56] Canduci, Alexander, *Triumph and Tradedy: The Rise and Fall of Rome's Immortal Emperors*, Murdoch Books; Sydney, 2010., str. 92.
[57] Bratož, R., nav. dj., str. 330.

zatim sudjelovao i u njegovu svrgavanju. Također, u vrijeme rata s Gotima zapovijedao je cijelim konjaništvom pod vlašću cara Klaudija Gotskog, a nakon njegove smrti podunavske su ga legije u Sirmiju proglasile carem u travnju 270. godine.[58] Iako su povijesni izvori podijeljeni i jedni navode Meziju a drugi Sirmij kao mjesto njegovog rođenja, moguće je da se radi o zabuni budući da je bio proglašen za cara u Sirmiju. Međutim, nemamo dovoljno podataka koji bi to točno potvrdili. Slično se dogodilo i s carem Klaudijem II. kojemu su određeni izvori mjesto rođenja zabilježili u Naisu zahvaljujući znamenitoj bitci u kojoj je tamo pobijedio Gote, iako je stvarno mjesto njegovog rođenja bilo u Sirmiju ili u njegovoj okolici. Iako je Aurelijan bio stariji od šezdeset godina kada je došao na prijestolje, uspio je pokazati da još uvijek ima motivaciju za radom. Njegov ugled kao vojnika i generala, a posebno kao vođe konjaništva, bio je vrlo visok i, osim jednog poraza njegove vojske od Germana početkom 271. godine, stalno je pobjeđivao.[59] Kada je Aurelijan došao na vlast, napravljen je prvi korak oporavka Carstva. Osim što je car protjerao germanska plemena iz Panonije i sa sjevera Italije, uspio je uspostaviti granicu na Dunavu. U sklopu toga uspio je uvesti red i disciplinu u vojsci. Zaslužan je i za uspješno rušenje Palmirskog carstva u ratu koji je završio 273. godine te čiji je teritorij, a osobito žitom bogati Egipat, ponovo neposredno pripojen Carstvu. Također, uspio je ojačati carski autoritet i smanjiti ovlast Senata. Iako je vladao samo pet godina njegova je vladavina bila preteča ponovnog uspona Carstva.[60]



Slika 6: Aurelijan, aureus

[58] Veh, O., nav. dj., str. 18.
[59] RIC, V,1, str. 248.
[60] Veh, O., nav. dj., str. 19.

Lice: *Imp C L Dom Avrelianvs P F Avg*: careva bista s lovorovim listom, okrenut udesno

Nailčje: *Virtvs Avg*; Mars, sa kacigom i plaštem, okrenut udesno, u lijevoj ruci drži trofej u desnoj koplje

Izvor: http://www.wildwinds.com/coins/ric/aurelian/i.html (pristupljeno: 25. rujna 2017.)

2. 7. PROB

Marko Aurelije Prob – *Marcus Aurelius Probus*, rimski car 276.–282. godine. Rođen je 232. godine u Sirmiju te se kao sin vojnika više puta dokazao kao sposoban visoki časnik. Nakon smrti cara Tacita 276. godine legije su ga proglasile carem, a nakon ubojstva Florijana u ljetu 276. priznat je u cijelom Carstvu. Čvrstom je rukom nastavio provoditi pomirbu, koju je Aurelijan uveo u ponovno ujedinjenom Castvu. U prvim godinama vladavine (277.–278. g.) težište njegove vojne aktivnosti bilo je na zapadu, gdje su nakon Aurelijanove smrti germanska plemena, pogotovo Alamani i Franci, zatim i Burgundi i Vandali, kroz rajnsku granicu prodirali u Galiju.[61] U teškim je bitkama osigurao limes na Rajni i Dunavu, kao i granice prema Perziji. Uz to, mnoge je Germane primio kao vojnike ili kao naseljenike. Smatra se kako je vladao na vrlo sličan način kao Aurelijan. Osim opasnosti koje su mu prijetile izvana, susreo se i s unutrašnjim opasnostima te je vodio bitke protiv uzurpatora Bonoza i Prokula u današnjem Kölnu (*Colonia Claudia Ara Agrippinensium*). Car je ubijen 282. godine tijekom vojne pobune u Sirmiju.

[61] Bratož, R., nav. dj., str. 333.



Slika 7: Prob, aureus

Lice: *Imp C M Avr Probvs Avg*; careva bista s lovorovim listom, okrenuta ulijevo

Naličje: *Victoria Probi Avg*; Viktorija stoji okrenuta u desno, u desnoj ruci drži vijenac, u lijevoj palmu, ide desno, prema trofeju s dva zarobljenika

Izvor: http://www.wildwinds.com/coins/ric/probus/i.html (pristpljeno: 26. rujna 2017.)

2. 8. DIOKLECIJAN

Gaj Valerije Diokles – *Caius Valerius Diocles*, kao car: Gaj Aurelije Dioklecijan – *Caius Aurelius Diocletianus*, vladao je od 284. do 305. godine. S njime iliričko carevanje doživljava svoj najveći uspon. Rođen je u Dalmaciji kao sin običnih roditelja te je pod vlašću Numerijana postao zapovjednik careve tjelesne straže, a nakon careve je smrti proglašen carem 17. rujna 284. godine. Nakon ubojstva Karina postao je jedini vladar.[62] Do tada, carevi Trajan Decije, Aurelijan i Prob uspjeli su reorganizirati Carstvo s militarističkim vrijednostima, a provedba unutarnje reorganizacije pala je na Dioklecijana, koji je više bio državnik nego vojnik. Odmah je shvatio da je tako veliko Carstvo prevelik teret za samo jednu osobu, pa se početkom 285. godine povezao s Maksimijanom, vojnikom iz Panonije koji je zahvaljujući svojim vojnim sposobnostima vrlo brzo napredovao.[63] Car je Maksimijanu prepustio brigu za zapadni dio Carstva sa središtem u Mediolanu te mu je dao naslov augusta,

[62] Veh, O., nav. dj., str. 26.
[63] RIC, V, 2, str. 204.

dok je sam vladao istočnim dijelom sa središtem u bitinijskoj Nikomediji. Godine 293. proveo je reorganizaciju Carstva i podijelio ga na Istočno i Zapadno. Uz to, uveo je i tetrarhiju, vladavinu četvorice, po kojoj je država bila podijeljena na četiri vladara koji vladaju u četiri prefekture: Ilirik, Istok, Galija i Italija. Ilirik je kao prefektura bio podijeljen na dvije dijeceze, Istočni i Zapadni Ilirik. Uz to, Panonija je bila podijeljena na četiri područja: Prva Panonija (*Prima*), Druga Panonija (*Secunda*, sjedište u Sirmiju), Savska Panonija (*Savia*, sjedište Siscija) i Panonija Valerija (*Valeria*). Dioklecijan si je kao suvladara priključio Flavija Valerija Konstancija (poznat kao Konstancije Klor), kao cezara koji je upravljao Galijom sa središtem u Trevirima (*Augusta Treverorum*, danas Trier). Iz dosad poznatih izvora znamo da je Konstancije I. bio iliričkog podrijekla ali nemamo podatak gdje se točno rodio, a to da potječe od Klaudija II. Gotskog kasnija je konstantinovska propaganda.[64] Dioklecijan si je kao četvrtog suvladara priključio i Galerija Valerija Maksimijana i dao mu titulu cezara. I Galerije je bio skromnog iliričkog podrijetla te je uskoro preuzeo brigu o dunavskoj granici i Iliriku upravljajući iz Sirmija.

Car Dioklecijan zaslužan je za veliku preobrazbu Carstva u sklopu koje je proveo brojne promjene, među kojima se ističu porezna, gospodarska, vojna, vjerska ali i monetarna. Dioklecijanova porezna reforma uspjela je izjednačiti Italiju s provincijama. Jednako tako uveo je i edikt o cijenama 301. godine što je zapravo bio proglas o najvišim cijenama prodajne robe i usluga. Uvodi novi politički ustroj države pod nazivom Dominat s kojim se također obilježava početak kasnog razdoblja Carstva. U tom novom državnom ustroju car je bio *dominus* (gospodar) prema svim svojim podanicima, bez obzira na njihov rang i staleški položaj. Također, u carstvu se počinju izrazitije vidjeti uzori s Istoka, prvenstveno u stavovima koji su isticali božansko porijeklo careve vlasti, što se vrlo rado prikazivalo i na novcu (slika 8).

[64] Veh, O., nav. dj., str. 65.



Slika 8: Dikolecijan, aureus prije reforme

Lice: *Imp C C Val Diocletianvs P F Avg*; careva bista u plaštu i oklopu sa zrakastom krunom okrenuta na desno

Naličje: *Iovi co–nser–vat Avgg*; Jupiter stoji okrenut ulijevo, u uzdignutoj desnoj ruci drži snop munja, u lijevoj ruci drži skeptar

Izvor: http://www.wildwinds.com/coins/ric/diocletian/i.html (pristupljeno: 5. listopada 2017.)

2. 9. MAKSIMIJAN

Marko Aurelije Valerije Maksimijan – *Marcus Aurelius Valerius Maximianus*, rimski car 286.–305., rođen oko 240. godine kod Sirmija u Panoniji. Bio je nižeg porijekla a kao obični vojnik počeo se isticati i započeo se uspinjati u karijeri. Dioklecijana upoznaje u mladosti kada postaju prijatelji što potvrđuje Dioklecijan, koji ga je 285. godine postavio sebi za suvladara, te 1. travnja 286. godine za augusta.[65] Smatralo ga se sposobnim vojnikom i lojalnim Dioklecijanovim suradnikom. Na svom se zapadnom području vlasti uspješno borio protiv susjednih germanskh naroda. Zajedno s Dioklecijanom odstupio je s prijestolja početkom svibnja 305. godine te je tada titulu augusta prepustio Konstanciju Kloru. No vratio se u aktivnu politiku 307. godine kako bi pomogao sinu Maksenciju da zadobije carsku krunu, nakon što se nova tetrarhija počela raspadati. Međutim, Dioklecijan ga je već sljedeće godine prisilio da se ponovno odrekne carske vlasti ali je uskoro opet podigao pobunu protiv Konstantina 310. godine, nakon čega je bio uhvaćen te se ubio.

[65] Veh, O., nav. dj., str. 74.



Slika 9: Maksimijan, aureus

Lice: *Imp C M Avr Val Maximianvs P F Avg*; careva bista s lovorovim listom, okrenuta udesno

Naličje: *Iovi conservatori Avgg*; Jupiter stoji okrenut ulijevo, u uzdignutoj desnoj ruci drži snop munja, u lijevoj ruci drži skeptar, *Sma* (Antiohija)

Izvor: http://www.wildwinds.com/coins/ric/maximianus/i.html (pristupljeno: 5. listopada 2017.)

3. UVOD U NUMIZMATIKU DO III. STOLJEĆA

Porijeklo latinske riječi za novac, *moneta*, potječe od atributa koji su Rimljani dali svojoj zaštitnici božici Junoni – *Juno Moneta*.[66] Međutim, niti danas nije sasvim poznata etimologija riječi, iako se oko same riječi razvila gotovo neovisna znanstvena grana – numizmatika. Također, u razdoblju početka kovanja novca Rimljani su umjesto riječi *moneta* novac nazivali *nomisma* ili *nummus* čime je u razdoblju Rimske Republike označavan komad srebra koji je odgovarao vrijednosti antičke brončane libre,[67] as-u.[68] Novac je već od svojih početaka privlačio brojnu pažnju znatiželjnih ljudi ali se izrazito mali broj antičkih autora bavio problemom porijekla novca što danas dodatno otežava rekonstrukciju povijesne zbilje. Iako spomenuta etimologija nije poznata, znanstvenici ovoga područja složni su kada je riječ o tome što točno

[66] Mimica, Bože, *Numizmatika na povijesnom tlu Hrvatske: rani srednji vijek*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Odjel za bizantologiju; Zagreb, Vitagraf; Rijeka 1995., str. 7.

[67] *Libra* je latinski izraz za vagu kao i za ono što se važe. Libra je također predstavljala i oznaku jedinice težinske i novčane vrijednosti kod Rimljana prije početka kovanja novca. Kada su Rimljani počeli kovati svoj prvi novac vrijednost libre je bila izjednačena s asom. Bauer, Antun (et. al.), *Numizmatički priručnik i riječnik*, Arheološki muzej u Zagrebu; Zagreb, 2011., str. 325.

[68] Babelon, Jean, *Antička numizmatika*, Arheološko društvo Jugoslavije; Beograd, 1970., str 7–8.

predstavlja izraz *moneta* odnosno novac. Naime, prema tradiciji izraz *moneta* označava stvar ili znak koji u gospodarskom sustavu predstavlja predmet razmjene, određuje mjeru te predstavlja izraz vrijednosti.[69]

Za vrijeme Carstva, kada se numizmatika dovoljno dobro razvila, na naličju rimskoga novca možemo primjetiti otisnuto slovo *M* koje označava pojam moneta. Stoga valja zaključiti kako je značenje pojma *moneta* izrazito usko vezan uz pojam gospodarstva koje je kao takvo tijekom čitovog razdoblja postojanja Rimske Republike i Carstva izmjenjivalo stabilne i nestabilne periode. Jednako kao i danas, gospodarstvo se smatralo odgovornim za pokretanje raznih pozitivnih ali i negativnih procesa u rimskom društvu. Stoga vidimo kako su uspješni gospodarski procesi bili zaslužni za sveopći napredak što nam najbolje pokazuju lagodan život ali i rast broja stanovnika te razvoj umjetničkog stvaralaštva.[70] Nestabilno je gospodarsko stanje kroz povijest rimske antičke numizmatike često sa sobom donosilo i krize koje bi na kraju dovele do inflacije novca. Budući da su krize pogađale sve slojeve društva, rimski su carevi pokušavali pronaći razna rješenja unutar monetarnog sustava kako bi uspjeli vratiti stabilnost u svakodnevni život države. Međutim, postojali su i carevi koji su svojim raspinim ponašanjima samo pridonoslili nastanku novih kriza i nestabilnosti u državi.

Naime, pretpostavlja se da su Rimljani negdje od sredine V. st. pr. Kr., odnosno prije početka kovanja svog prepoznatiljivog oblika novca, kao sredstvo plaćanja koristili *aes rude* ili *aes infectum*, tj. amorfne komade bronce koje nisu imale službenu oznaku ili pečat.[71] Takva oblik pranovca, koji prethodi izradi prvog pravog novca, ne dolazi u istim oblicima te gotovo uvijek dolazi i u različitim težinama, bez ikakvog oblika oznake kovnice ili bilo kakve druge oznake. Odsutnost bilo kakvog vidljivog standarda težine znači da su ti predmeti vjerojatno kružili kao poluge te su komercijalne transakcije zahtijevale upotrebu vage tj. libre.[72] Oblik novca imena *aes rude* u početku je predstavljao sredstvo za plaćanje u novčanom prometu među staroitalskim narodima i Rimljanima te se zadržao sve do pojave najstarijeg oblika pravog novca koji je nazvan *aes grave*.[73] Sam naziv *aes grave* označava latinsku

[69] Mimca, B., nav. dj., str. 7.
[70] Sanader, M., nav. dj., str.147.
[71] Bertol, Anja, Karmen Farac, *Aes rude and aes formatum – a new typology based on the revised Mazin hoard*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, Vol. 45, No. 1, 2012., 93–113., str. 105.
[72] Sellars, Ian, *The Monetary System of the Romans, A Description of the Roman Coinage from Early Times to the Reform of Anastasius*; Melbourne, 2013., str. 2.
[73] Bauer, A., nav. dj., str. 225.

riječ za teški bakar, odnosno novac. Zajednički naziv *aes grave* je najstariji poznati oblik pravog novca okruglog oblika kod Rimljana, koji se počeo proizvoditi polovinom IV. st. pr. Kr. u Rimu za čitavo područje, koje je tada bilo pod njihovom vlašću.[74] Takav oblik novca službeno se označava kao početak samostalne rimske numizmatike. Uskoro, odnosno početkom III. st. pr. Kr. javlja se nova vrsta platežnog sredstva, *aes signatum*. Takav oblik novca prepoznatljiv je po prikazima na objema stranama novca koji je bio bio napravljen od komada bronce pravokutnog oblika, a čija je prosječna težina bila oko 1350 grama.[75] Iz riječi *aes* kasnije će proizaći brojne izvedenice koje će postati dio standardne rimske numizmatičke terminologije, poput *aes suum* (aktivni dodatak)*, aes alienum* (pasivni dodatak)*, aes militare* (vojnička plaća) te *aerarium* (blagajna).

No, kada je riječ o Rimskom Carstvu potrebno je ponovo spomenuti razdoblja krize i ratova koja su ostavljali brojne tragove u monetarnom sustavu. Naime, monetarni sustav i njegove aktivnosti poput učinkovitog kovanja i određivanja novčanih jedinica bile su u izravnoj vezi s ratnim i političkim akcijama Republike i Carstva.[76] Svaki novi vojni pothvat trebalo je platiti (vojnička plaća, troškovi ratovanja), ali prije svega trebalo je napuniti državnu blagajnu. Nakon toga, potrebno je bilo platiti i sve nove ceste i građevine koje su Rimljani koristili prilikom tih vojnih pohoda, odnosno koje su koristili njihovi građani te razni trgovci i obrtnici. U rimskoj je državi novac morao biti prihvaćen i kovan prema konvencionalnim vrijednostima koje su postavile središnje vlasti te se zatim takvo monetarno uređenje trebalo pojednostaviti i ujednačiti a zatim i prenijeti na područja kolonija i drugih teritorija ovisnih o Rimu.[77] Budući da je Republika, a zatim i Carstvo, uspijevalo širiti svoje granice primjetili su koliko, zahvaljujući ujednačenom monetarnom sustavu, zapravo mogu profitirati pri razvijanju gospodarstva, izgradnji kolonija te naravno, vojnih pohoda. Zato niti u jednoj kovnici ne možemo evidentirati velika odstupanja od pravila unaprijed određenih vrijednosti dobivenih od središnjih vlasti. Iz tog su nam razloga vrlo bitne monetarne reforme koje će biti zaslužne za pojednostavljanja, ujednačenja, suzbijanje inflacije te ostale aktivnosti koje su utjecale ne samo na monetarni sustav, već i na sveopći razvoj Carstva.

Prvotno sredstvo plaćanja robe zapravo je predstavljalo razmjenu dobara kao

[74] Bauer, A., nav. dj., str. 224.
[75] Bertol, Farac, nav. dj., str. 105.
[76] Mimica, B., nav. dj., str. 11.
[77] Na istome mjestu.

što su razne životinje ili zanatski proizvodi. Stoga su i Rimljani od svog najranijeg početka kovanja novca u IV. st. pr. Kr., novac zvali *pecunia* koje dolazi iz riječi *pecus,* što zapravo znači ovca.[78] Numizmatičar Peter Kos tvrdi kako su postojale reminiscencije na tu vrstu novca koju je kasnije moguće primjetiti pri korištenju raznih oblika životinja na grčkom i rimskom novcu (uporaba slike životinje na *aes signatum*). Također, u latinskom jeziku uočavamo i druge izvedenice iz riječi *pecus* koje osim riječi *pecunia* (imovina, posjed, novčani iznos) jesu riječi *pecuniarius* (novčani poslovi) te *pecuniosus* (bogat). Ako promatramo razvoj rimske države, primjetit ćemo da ona poprilično kasni s razvojem novca u odnosu na druge države Sredozemlja onoga vremena. Primjerice, sredinom VI. st. pr. Kr. u uporabi su bili kresidi[79] te se smatra da ne postoje stariji čisto zlatni ili srebrni novci. Međutim, novci od elektruma bili su stariji od kresida te su ih upotrebljavali gradovi Milet, Efes i Fokida.[80] No, proći će još dosta vremena dok Rimljani ne prestanu koristiti *aes grave* te ne započnu s kovanjem svojeg prvog novca karakterističnog oblika koji će odmah biti od kvalitetnih kovina kao što je to započeto s kresidima u Lidiji. Međutim, još uvijek ne možemo točno tvrditi što je utjecalo na relativno kasni početak kovanja novca u Rimskoj državi. Zanimljivo je primijetiti kako niti druge značajne i bogate kulture poput kulture starog Egipta, Asiraca ili Židova nisu poznavale novac od elektruma koji je po prvi put bio korišten u VII. st. pr. Kr., bez obzira što su imale razvijenu ekonomiju koja je uspjela funkcinirati zahvaljujući sredstvima kao što je mjenica.[81]

U vrijeme kada se u Rimu počelo s prvim primitivnim oblicima kovanja novca, na području Sredozemlja tehnika kovanja i izrada pečata u reljefu na novcu se usavršila. Kada je riječ o prvom rimskom novcu moramo uzeti u obzir da on nije bio precizno izrađen te da je vrlo često dolazio u približno istim oblicima, kao što je to bio u vrijeme kada je kovan *aes rude*. Do izrade novca kakvoga danas poznajemo došlo je kada su se pri izradi počeli utiskivati razni žigovi ili pečati na metalne šipke koje su bile namijenjene za uporabu te je iz tog razloga odmah bilo potrebno odrediti težinu svake od ovih šipki ili utvrditi broj komada koji će se „izrezati“ od određene mase

[78] Stoll, Richard, *Das Bild der Frau auf römischen Münzen*. Biographisches und Kulturgeschichtiches im Spiegel der antiken Numizmatik. Trier: Selbstverlag, 1996., str. 22.
[79] Kresidi su novci lidijskog kralja Kreza (561. pr. Kr–547. pr. Kr.). Prema dostupnim informacijama oni su prvi novci koji su bili napravljeni od zlata ili srebra. Kraay, Colin M., *Archaic and Classical Greek Coins*, Stanford J. Durst; New York, 1976.
[80] Babelon, J., nav. dj., str. 22.
[81] Babelon, J., nav. dj., str. 20.

skupocjenog metala.[82] Novac se kovao čekićem, koji je ujedno i najjednostavniji način izrade novca te se takav oblik kovanja zadržao sve do pojave modernih strojeva koji su zamijenili ručnu izradu. S obzirom da su Rimljani dosta kasnili za Grcima s razvojem svojega novca na gospodarskom tržištu onoga vremena, možemo govoriti i o tome kako tada nisu koristili svoj novac za potrebe trgovine izvan svojih granica. Međutim, svoje prve kovanice izrađivali su iz bakra i bronce, ali isto i od zlata, srebra i željeza koje su zatim ukrasili slikom životinja (bik, slon, svinja, orao), što je prvotno bio znak privatne osobe ili države.[83]

Prateći materijale koje su koristili za izradu kovanica zaključujemo kako, bez obzira što kasno započinju s razvojem novca, vrlo brzo počinju koristiti kvalitetne materijale. Na početku prvog punskog rata 265. g. pr. Kr., proizvode se posebni oblici novca s natpisom *Romano* i *Roma* što predstavlja kontrolne oznake koje su se tada pojavile po prvi put u velikom broju, vjerojatno u pripremi za očekivano teško financijsko opterećenje rata.[84] Jednako tako, za vrijeme trajanja drugog punskog rata (218.–201. g. pr. Kr.) pojavljuju se mitološki reljefi na novcu poput onih bogova Jupitera i Marsa te prvi natpisi o slavnim pobjedama. Na podlozi takvog novca Rimljani su uspjeli sve više napredovati u razvoju monetarnog sustava. Ratovi su bili odlična prilika da Rimljani počnu u većem broju kovati vlastiti novac te stoga za vrijeme punskih ratova uočavamo da dolazi do pojave prvih većih inflacija novca koji će dospjeti u širu uporabu. Takav pažljivi pristup prema razvoju monetarnog sustava dovest će i do većeg zamaha na svim područjima rimske djelatnosti. Također, uskoro će razviti svoj monetarni sustav koji će, s obzirom i na dugovječnost ostati zapamćen kao jedan od najprepoznatljivijih iz razdoblja antike, te povijesti uopće.

Kada promatramo antički novac uočavamo kako je imao dvije strane, lice i naličje (avers i revers), jednako kao i današnji kovani novac. Strane ili lica novčića dvije su suprotne površine na kojima su različiti prikazi. Lice, prednja strana je glavna strana koja općenito nosi glavu božanstva, vladara ili nekog drugog znaka vlasti pod kojim je novac iskovan, dok je druga strana, naličje, manje važna i obično nosi povijesnu ili mitološku vrstu prikaza.[85] Naravno, nama koji se bavimo proučavanjem prošlosti naličje ne smije biti manje važno. Dapače, pomaže nam pri otkrivanju kulturne–socijalne strane prošlosti budući da nemamo puno detaljnih pisanih izvora

[82] Babelon, J., nav. dj., str. 24.
[83] Stoll, R., nav. dj., str. 22.
[84] Sellars, I., nav. dj., str. 7.
[85] Gnecchi, F. C., nav. dj., str. 33.

za proučavanje prošlosti toga razdoblja te se moramo oslanjati i na materijalne izvore. Već od začetka kovanja prvog novca mogu se razlikovati različiti motivi utisnuti na lice i naličje. Na taj način možemo razlikovati novac, njegovo porijeklo, uspjevamo raspoznati i kojem razdoblju pripada što nam omogućava upoznati kulturu tadašnjeg načina života. Prvi je novac izuzetno bogat religijskim i mitološkim motivima koji nam govore o tome u što su ljudi tada vjerovali te koga su izabrali za zaštitnika ili zaštitnicu čiji bi lik otisnuli na svoj novac. Uskoro, Rimska će Republika, prateći tadašnje trendove, prve oblike svojega novca počastiti mitološkim motivima. Prikazivanje božanstava na novcu nije nikada prestalo, iako su ga kasnije potisnuli legende o vojnim uspjesima careva.

Nakon što je *pecus* pomalo počeo zamjenjivati usavršeniji oblik novca, s njim su se pojavili i složeniji, odnosno pravilniji oblici novca. Naime, za vrijeme Rimskoga Carstva, na Istoku kao i na Zapadu, prikazi na novcu postajali su sve raznovrsniji što je zatim omogućilo stvaranje bogate metalne arhive antike u kojoj se na malim shematskim slikama mogu naći raznovrsni podaci o monumentalnoj povijesti.[86] Iz takvih se arheoloških ostataka može puno naučiti ne samo o gospodarstvu onoga vremena već i o izgledu tadašnjih gradova i trgova te se takve slike vide upravo na naličju novca. Spomenuto znači da se trend kovanja prvoga novca s različitim mitološkim i religijskim motivima nastavio i dalje. Detaljnije, iz te metalne arhive možemo pronaći bogate podatke o povijesti skulpture putem reprodukcije čuvenih statuta te o povijesti religije, ponajviše zahvaljujući prikazima božanstava ili legendama poput one o osnutku grada Rima, najčešće prikazane na novcu prvih rimskih careva.[87] Također, tradicija redovnog kovanja različitih vrsta novca koja je počela u Republici nastavila se u Carstvu, a raznolike slike i oznake na novcu daju nam brojne informacije počevši od godina koje vežemo za vladavine careva i njihova postignuća. U to vrijeme počeli su se kovati i novci s legendom božice Viktorije s kojom su slavili trijumf, što je tada označavalo najveću čast za pobjedničke pothvate.[88] Prema monetarnim reformama ili svakim manjim promjenama na novcu, poput onih nastalih u različitim carskim kovnicama, možemo uspoređivati je li na novom novcu došlo do unapređenja, stagnacije ili nazadovanja, pojavljuju li se novi detalji u legendama na naličju novca, kolike su razlike u težini te udjelu kovina u

[86] Babelon, J., nav. dj., str.39.
[87] Na istome mjestu.
[88] Sydenham, E., A., *The Roman monetary system Part II*., Reprinted from the „Numismatic chronice“ Fourth Series, Vol. XIX.; London, 1919., str. 36.

novcu i sl. Takvi nam podatci mogu puno otkriti o tome ima li pomaka prema izlasku iz krize ili dolazi do pojave još veće krize.

Kako bismo bolje predstavili numizmatiku rimskih careva, moramo prikazati njezine korjene koji potječu iz razdoblja Republike. Kada je 289. godine pr. Kr. ustanovljen kolegij *tresviri aere*, *argendo*, *auro*, *flando feriundo*, kovanje rimskoga novca bio je pod njegovim nadzorom, vlašću i odgovornošću.[89] U ovom razdoblju postupno su se dodavali inicijali članova kolegija, dok su kasnije stavljali svoje nadimke te u konačnici čak i svoje puno ime i prezime. Od oko 150. godine pr. Kr. završilo je kovanje jednog oblika republikanskog novca, kovači su počeli stavljati odličja znanih ličnosti na kovanice te su pokraj njih stavljali i njihova imena, naslov i njihove zasluge.[90] Od početka Carstva imena i naslovi careva neizostavan su dio na licu novca rimskog monetarnog sustava. Također, poznato je kako je Cezar bio prvi koji je redovno kovao novac te jedan od prvih koji je imao više iskovanih emisija[91] novca.

Kako sam već ranije spomenula, lice i naličje, kao dvije strane novca, do ovoga su vremena već uspjeli steći uobičajen oblik te postaju glavni predmet proučavanja numizmatičara koji, osim napisanih imena, godina i titula cara, dobivaju mnogo više s onim što nije napisano. Prvenstveno, lice novca je u povijesti rimskog monetarnog sustava gotovo uvijek bilo posvećeno caru, odnosno bio je otisnut portret cara koji je, kako su se mijenjali carevi, postajao sve različitiji npr. portret cara s oklopom ili plaštom, portret cara s lovorovim vijencem ili zrakastom krunom, car okrenut u desnu ili u lijevu stranu, car u stojećem ili sjedećem položaju i sl. Kasnije su carevi dopuštali da se na licu novca mogu prikazivati i određeni članovi carskih obitelji, među kojima su najčešće bile njihove žene i sinovi. Iako je lice novca svakoga cara bilo drugačije, ono nije ostavljalo puno prostora da car prikaže svu svoju moć. Stoga je tu ulogu odrađivalo naličje novca. Ono je naime, služio za carsku propagandu te su rimska naličja, zahvaljujući bogatstvu motiva, danas jedna od najbogatijih naličja novca u povijesti. Na njima uočavamo ne samo religiju i mitologiju, već i dostignuća careva, razne legende poput brojnih vojnih dostignuća

[89] Babelon, J., nav. dj., str. 90.
[90] Stoll, R., nav. dj., str. 23.
[91] S izrazom emisija označujemo niz izdavanja novca. Zbog lakšeg nadziranja količine novca Rimljani su izabirali različite prikaze i oznake. Emisije novca se prvo razlikuju po tipologiji tj. legendama (koje su iz emisije u emisiju kraće), kasnije ih je moguće razlikovati po oznakama kovnica (od jednostavnijih do kompliciranijih), s čime je bio omogućen bolji nadzor pri kovanju. Emisije su često godišnje, po potrebi su izlazile i češće. Kos, Peter*, Leksikon antične numizmatike s podudarkom na prostoru Jugovzhodnih Alp in Balkana*, Narodni muzej Slovenije; Ljubljana, 1997., str. 106–107.

prikazanih u obliku vojnika s kopljima i štitovima, zatim slavne ulaske u gradove, trofeje koje nose u rukama i sl. Vrlo važan dio na naličjima rimskoga novca dobivaju i razna mjesta i regije, od kojih su svakako najbitnije provincije pomoću kojih su htjeli iskazati svoju moć. Provincije koje su pokorili carevi pojavljuju se u vidu žena sa raznim atributima. Neke od njih su: Egipat koji drži Izidin sistrum s Ibisom na nogama, Afrika s kapom od slonove kože u društvu lava i škorpiona, Alemanija sa zarobljenikom u okovu za vrijeme Konstantina, Aleksandrija koja nosi klasje u pratnji krokodila, Arabija s devom za vrijeme Trajana, Britanija s kopljem i štitom, Italija gospodarica svijeta koja drži globus, Judeja koja plače na podnožju palme za vrijeme Vespazijana i Tita, Libija na koljenima pred Hadrijanom.[92]

Između ostalog, u to je vrijeme pristup sirovinama potrebnim za izradu novca bio ograničen. Među njima svakako je najtraženije bilo zlato. Stoga se vjeruje da je zlato tada bilo rijetka i skupocjena kovina koja je dolazila izravno iz rudnika ili ratnim plijenom te koja bi dijelom služila za plaćanje vojske, dok bi drugi dio plijena uglavnom otopili te ga iskoristili za kovanje novca.[93] Od samoga početka carevi su težili kovanju što većih količina novca kako bi putem propagande na novcu uspjeli pokazati sva svoja dostignuća. Takve su velike količine novca kasnije utjecale i na kvalitetu novca budući da je novac polako postajao sveprisutan a njegova kvaliteta sve slabija što je uzrokovalo krize i inflacije novca. Kako bi uopće došli do toga u prvim godinama Carstva, osim socijalnih i ekonomskih pobuna koje su se trebale riješiti, potrebno je bilo i točno utvrditi monetarni sustav budući da je tada rimska kovnica bila zatvorena a zlatni i srebrni novac kovan je samo radi potrebe održavanja vojske.[94]

Prilikom pronalaska i obrade ovakovog tipa starog novca potrebno je sve okolnosti uzeti u obzir i biti vrlo oprezan pri datiranju i kronologiji budući da ona nije uvijek smislena. Zahvaljujući dobro razvijenom monetarnom sustavu te bogatim legendama na naličjima novca danas lakše možemo datirati rimski novac. Konkretno, Rimljani su često obilježavali razne važne povijesne događaje među kojima su se najviše isticale ratne pobjede te novci s likom vladara i titulaturom zbog čega takav novac možemo datirati gotovo kao moderni novac.[95] Te nam informacije pomažu jer

[92] Babelon J., nav. dj., str. 109–110.
[93] Stoll, R., nav. dj., str. 23.
[94] Babelon, J., nav. dj., str. 96.
[95] Margetić, Davor, Dalibor Margetić, *Prva emisija novca cara Proba u kovnici Sisciji,* Numizmatičke vijesti, broj 69.; Zagreb, 2016., 15–32., str. 16.

iz drugih izvora znamo godinu kada je car došao na vlast, kada je umro ili svrgnut s vlasti, no što se dalje nadovezuje period njegove vladavine kojega pratimo prema emisijama njegovog novca. Pri utvrđivanju relativne kronologije pojedinih emisija novca, kao pomoć možemo koristiti i analizu kovine iz koje su novci izrađeni, jer znamo da se s vremenom smanjivala i povećavala čistoća kovine u novcu. Klasični primjer je antoninijan, u kojem se udio srebra u četrdesetim godinama trećeg stoljeća smanjio s oko 50 % na manje od 4 %. S utvrđivanjem kvalitete kovine moguće je točnije kronološki i sadržajno definirati i različite monetarne reforme.[96] Također, različite ostave novca mogu nam pomoći jer otkrivaju podatke o vrstama novca koje su bili u zajedničkoj cirkulaciji. Primjerice, ukoliko se zna točno vrijeme kovanja određenih oblika novca, mogu se odrediti približni datumi za ostave novca a prema stanju očuvanosti takvog novca moguće je i utvrditi koliko je približno vremena bio u optjecaju.[97] Osim gore navedenih informacija, kronologija novca usko je povezana s radom kovnica, njezinih radionica te uporabom njezinih kalupa ako se usredotočavamo na slijed jednoga oblika novca. Stoga se prilikom datiranja novca svim informacijama mora postupiti detaljno i pažljivo.

Međutim, kovanje novca dobiva zamah ali i zaplet tek s carom Augustom koji uvodi niz brojnih promjena unutar djelatnosti kovanja novaca. Jedan od mnogih zadataka koji su rješavani za cara Augusta u razdoblju nakon građanskog rata bio je ujedinjenje i stabilizacija monetarnog sustava.[98] U to je vrijeme Carstvo jedinstveni gospodarski prostor što potvrđuje činjenica da je za sve stanovnike vrijedilo pravilo uporabe jednakog novca po istoj vrijednosti u svim krajevima Carstva. Usporedno s preuređenjem državnih financija August je posegnuo u monetarni sustav. Kako bi uspješno uspio provesti reforme države, caru su bile protrebne velike količine novca.[99] Također, u to vrijeme započinje se i s eksploatacijom rudnika na područjima bogatim sirovinama, među kojima je za Rimsko Carstvo bilo vrlo značajno i područje Ilirika. Kovanje rudničkog novca[100] za rudnike Ilirika u prvoj polovici II. stoljeća

[96] Kos, P., 1997., nav. dj., str. 24.
[97] Margetić, Margetić, nav. dj., str. 16.
[98] Sellars, I., nav. dj., str. 56.
[99] Bratož, R., nav. dj., st. 191.
[100] Rudnički novcu su novci kovani na području rudnika namijenjeni potrebama rimskih rudnika. Prvi put su emitirani za vrijeme cara Augusta za potrebe rudnika iz provincije Baetica (južna Španjolska) te su nakon sto godina ponovno bili u optjecaju za potrebe rudnika na području Ilirika. Oblik rudničkog novca koji osim slike cara, ima i prikaz različitih rimskih božanstava i legndi koje označavaju područje njihove valjanosti, odnosili su se na rudnike Gornje Mezije, Dardanije, Panonije, Dalmacije i Norika. Takvi rudnički novci uglavnom se nazivaju *nummi metallorum* te su kovani u prvoj polovici II. stoljeća za vrijeme Marka Ulpija Trajana, Hadrijana i Marka Aurelija. Također, prema božanstima možemo

upozorava na izuzetnu važnost ovih rudnika za Carstvo. Smatra se da su ti rudnici gotovo cijelo vrijeme pripadali sastavu carskoga fiska, pogotovo u razdobljima ratova i prilikom učvršćivanja limesa u Podunavlju.[101]

Monetarni sustav, kojega je uveo August oko 19. godine pr. Kr., bio je trimetalan, sa sljedećim glavnim imenima: zlatnik (*aureus*), srebrnik (*denarius*, po vrijednosti jedna dvadesetpetina zlatnika) te brončanik među kojima su bili sestercij (jedna četvrtina denara) i bakreni as (četvrtina sestercija).[102] Takav se je sustav pokazao uspješnim te su *aurei* i *denarii* i u sljedećim serijama kovanja zadržali identični prvotni standard. Međutim, njegovo najveće monetarno postignuće nedvojbeno je bilo uvođenje sustava kovanja asa koje se pokazalo uspješnim te se uz manje izmjene zadržalo više od dva stoljeća.[103] As je posebno zanimljiv budući da se upravo taj oblik novca u I. i II. stoljeću najviše koristio u svakodnevnom životu rimskog stanovništva. Kako nam govore analize novčanih nalaza iz toga vremena, u novčanoj cirkulaciji zastupljen je s više od 80 %. Kovali su ga do druge polovice III. stoljeća kada se njegov značaj brzo smanjuje.[104] Novi sustav kakvog je uveo August zadržao je postojeće republikanske denare i bilo je bitno da je bio jednak u cijelome Carstvu. Prema tome, jedan *denarius* razmijenjivao se za 2 kvinarija (*quinarius)*, 4 sestercija (*sestertius),* 8 duponija (*dupondius)*, 16 aseva (*as*), 32 semisa (*semis)* ili 64 kvadransa (*quadrans*), a 1 *aureus* razmjenjivao se za 25 denara (*denarius*).[105] *Aureus*, kao zlatni novac, imao je kroz čitavo razdoblje Rimskoga Carstva najveću vrijednost u monetarnom sustavu. No, u svakodnevnom novčanom kruženju *aureus* je imao prilično nevažnu ulogu te je među svim pronađenim novčanim nalazima zastupljen s manje od 1 %.[106]

Za kovanje novca još od samih početaka bili su potrebni kalupi koji su se razlikovali po obliku a svaki je car imao svoje nove kalupe prema kojima je kovao svoj novac. Nerijetko su se koristili i miješani kalupi koji su imali svojstva kalupa dva

---

prepoznati kojem je rudniku pripadao novac. Tako je Sol (Apolon) predstavljao rudnike zlata, Dijana i jelen rudnike srebra, Venera rudnike bakra te Mars rudnike željeza. Osim toga, razlikujemo dvije vrste natpisa na takvim novcima: *metalla* (odnosi se na veći rudarski okrug) te *metalli* (obuhvaća sve rudnike u jednoj provinciji). Postoje i dva natpisa takvog novca koja se odnose na Panoniju: *Metalli Vlpiani Pann* te *Metal Pannonicis.* Škegro, Ante, *Rimski rudnički novci,* Opvscvla archaeologica, Vol. 18., No. 1, 1994., str. 173–180.

[101] Škegro, A., nav. dj., str. 176.

[102] Bratož, R., nav. dj., str. 191.

[103] Sellars I., nav. dj., str. 56.

[104] Kos, P., 1997., str. 38.

[105] Sellars, I., nav. dj., str. 56.

[106] Kos, P., 1997., nav. dj., str. 41.

cara. Naime, takvi su kalupi za stranu naličja kod novca novog cara imali preuzetu posljednu emisiju prethodnog cara (engl. *mule*), što objašnjava zašto je prva emisija novog cara ponekad bila manja po volumenu kovanja, jednako kao što vidimo i u posljednjoj emisiji njegovog prethodnika.[107] Ovaj podatak ukazuje na više sličnosti koje su dijelili carski novci. Dakle, osim što su dijelili podjednake ili jednake veličine i oblike, većina je dijelila i iste carske titule, te je većina kovana u istim kovnicama koje kroz povijest uglavnom ne mijenjaju svoju oznaku na novcu. Zato, ukoliko je novac jako oštećen teško možemo zaključiti za čije je vrijeme kovan taj novac. U ovom su razdoblju novci postigli oblik koji se zadržao gotovo do kraja kovanja rimskog carskog novca u monetarnom sustavu te koji je poslužio kao kalup za nove novce koje će kovati novi carevi. Rimske carske novce, ukoliko su odlično, vrlo dobro ili dobro očuvani, uglavnom možemo i približno točno datirati. U natpisu s lica novca pokraj vladarskog imena (*praenomen, nomen gentile* i *cognomen*) pojavljivala se vladarska titulacija u cjelini koja je, uz službene funkcije vladara sadržavala još i njegove pobjedonosno časne nazive. Drugi oblik koji je bio manje zastupljen sadržavao je u natpisima na novcu oblik zvan *vota*[108] tj. izdavao se u povodu jubilarnih slavlja pete, desete, ili dvadesete godišnjice vladavine, iz čega dobivamo kronološke činjenice.[109] Za dataciju novca najvažnije su sljedeće službene funkcije koje su se označavale u vladarskim titulama: *Augustus* (*Avg* na novcu, časni naziv kojeg caru dodjeljuje rimski senat te kasnije i vojska, prvi ga je put upotrijebio Oktavijan 16. siječnja 27. g. pr. Kr. te ga preuzimaju i drugi carevi), *Pater patriae* (*P P* na novcu, dobio ga je car August 2. g. pr. Kr. a drugi carevi preuzimaju taj naziv, obično ga ubrzo po nastupu na vlast prestanu kovati, pa ga nakon određenog vremena ponovno upotrebljavaju), *Pontifex maximus* (*P M* ili *Pont Max* na novcu, prvi ga je koristio car August 6. ožujka 12. g. pr. Kr., u Rimu je do 238. samo jedan najviši svećenik tj. *pontifex maximus*, a kasnije ga dobivaju i suvladari), *Consul* (*Cos* na novcu), *Tribunicia potestas* (*Tr P* ili *Tr Pot* na novcu, naslov preuzima August 23. g. pr. Kr. i od tada se broje njegove «tribunske ovlasti», *tribunicia potestas*, u II. i III. stoljeću tu su funkciju najčešće obnavljali 10. prosinca), *Imperator* (*Imp* na novcu). Također, postojali su i počasni nazivi koje bi car

[107] Margetić, Margetić, nav. dj., str. 16.
[108] Jubilarna slavlja po desetogodišnjici (*vota decennalia*) ili dvadesetogodišnjici (*vota vicennalia*) vladarskog preuzimanja vlasti. Oblik *vota decennalia* i *vicennalia* prvi se put pojavljuju za vrijeme vladavine Antonina Pija (138.–161. g.), pri čemu se slavlje uspješno zaključenog razdoblja vladavine (*vota soluta)* nadovezuje na dobre želje za sljedeće desetljeće vladanja (*vota suscepta).* Na novcu se *vota soluta* i *vota suscepta* često spominje u skraćenom obliku kao *Vot X et XX* ili *Vot X Mvlt XX*, odnosno *Sic X Sic XX*. Kos, P., 1997., nav. dj., str. 80.
[109] Kos, P., 1997., nav. dj., str. 77.

usvajao nakon neke važne pobjede nad stranim narodom (npr. *Germ*(*anicus*), *Parth*(*icus*), *Sarm*(*aticus*), *Arm*(*eniacus*) i brojni drugi. Nazivi na novcu slijedili su pobjednički niz te ako je vladar dosegnuo više pobjeda protiv istog suparnika pojavilo se i sekvencijalno brojanje pobjeda npr. *Germ V*. Također, postojao je i datacijski element *congiarium* tj. *liberalitas*, to predstavlja dar u određenoj količini ulja ili vina, kojega su razdjeljivali ljudima. Uz to, takvi dodijeljeni darovi su se u vrijeme pojedinih vladara mogli koristiti više puta te se takav oblik na novcu označavao na način da se novi dar pribroji starom npr. *Liberalitas Avg III*.[110]

U djelu Roman Coins, Elementary Manual, Francesco Gnecchi nam pruža osnovne informacije o terminologiji potrebnoj za poznavanje osnovnih karakteristika novca rimske numizmatike. Gnecchi navodi sljedeće: polje je slobodan prostor dviju strana novčića, tj. prostor koji nisu zauzimali glava, simboli ili legende, dok je epigraf donji dio novca, uglavnom na naličju koji je većinom ograđen vodoravnom linijom. Postoji i tip novca koji sadrži prikaz lika ili objekta koji se uglavnom koristi na naličju novca. Gnecchi dalje navodi kako je legenda natpis koji se nalazi na licu ili na naličju, dok je anepigrafa talijanska riječ za novac bez legende. Postoji i impresija što je tip i legenda u cjelini, to naravno tvori cijeli dizajn na novcu. Spomenuta riječ se također koristi za označavanje bilo kakve reprodukcije novca na papiru ili u vosku. Gnecchi govori i o oznakama kovnica koje su zapravo kratice imena grada, koje se uglavnom sastoje od dva prva slova grada kao što je npr. *Ra* za Ravennu ili *Md* za Mediolanum te su se posebno upotrebljavale za označavanje kovnice na novcu kasnog razdoblja Carstva. Iako kroz povijest Carstva uočavamo razlike u novcu, ove se osnovne stvari nisu puno mijenjale, te gotovo uvijek ostaju prepoznatljive.

U vrijeme Republike kovanje novca bilo je isključivo pravo rimskoga Senata, no to se promijenilo s carom Augustom koji je počeo kovati carske zlatnike i srebrnike, dok je Senatu ostavio pravo kovanja brončanog novca. Jednako tako s carom Augustom i ostali članovi carske obitelji počeli su se prikazivati na novcu. Zbog naslova i datacije administrativnog položaja cara može se s velikom preciznošću točno odrediti kada je novac iskovan, a glave careva i carica su brižno i umjetničko lijepo oblikovane te nude veliku karakterističnost da i danas valjaju kao pouzdani portreti.[111] Tradicija stavljanja titula i datacije nastavila se i u narednom razdoblju te je uvelike pomogla povjesničarima i arheolozima pri odgovaranju na

[110] Kos, P., 1997., nav. dj. str. 79–80.
[111] Stoll, R., nav. dj., str. 24.

brojna pitanja. Uz to, zanimljivo je primjetiti da se na kovanicama može vidjeti kako su se muške i ženske frizure mijenjale tijekom stoljeća, stoga su novci bili jako bitni za državnu propagandu jer se car htio dobro prikazati.[112] Također, posebnu ulogu unutar Carstva odigrala je propaganda rimskih carskih obitelji putem novca. Pojedinim carevima možemo pratiti i fizičke promjene na novcu, kao što to pokazuje novac cara Karakale. Na njegovom novcu prvo je prikazan kao dječak, nekoliko godina kasnije vidimo ga kao odraslog čovjeka, a zatim kao novog rimskog cara uz kojega se pojavljuje njegova žena, carica Plautilla. Jednako tako, carevi su se putem novca voljeli pohvaliti te su nerijetko uz svoje titule stavljali i shemu novoosvojenih područja za što su oni sami bili zaslužni.

Naime, monetarni sustav kojega je uveo August održao se do reforme cara Nerona (64. godine po Kr., u godini požara u Rimu), koji je smanjio težinu zlatnika i srebrnika.[113] Smanjivanje udjela srebra i zlata uskoro će za vrijeme sve češćih kriza postajati više pravilo nego iznimka. Ono se provodilo kako bi se kovanje novca redovito odvijalo bez obzira što je prihod sirovina potreban za izradu novca bio smanjen te se nije moglo nastaviti kovati kvalitetan novac kao ranije. Car August postavio je vrlo dobre temelje novčanog sustava koji se u svojoj osnovi nisu mijenjali gotovo sve do razdoblja dinastije Severa. Za vrijeme Augustovih nasljednika, pod carski je nadzor došlo sve što je bilo potrebno za kovanje novca, tj. posjed rudnika, vojni plijen te stvaranje zaloga dragocjenih kovina.[114] Ako pogledamo povijesnu pozadinu događanja u carstvu od Augusta do Septimija Severa, uočavamo početke gospodarske krize, no nigdje ne vidimo da se sam sustav prilagođava novom stanju ili da se uvode promjene u vrijednosti novca. Zbog čestih i iscrpljujućih ratova koji su bili poprilično skupi, u Rimskom je Carstvu zbog inflacije došlo do smanjenja vrijednosti denara, koja je nakon dva stoljeća od Augustove reforme pala na 40% sadržaja srebra.[115] Kroz gotovo dva stoljeća postupno se smanjivao udio srebra i zlata u novcu dok je njegova vrijednost i dalje bila ista kao i za vrijeme cara Augusta sve dok car Karakala nije proveo novu novčanu reformu početkom III. stoljeća.

[112] Na istome mjestu.
[113] Bratož, R., nav. dj., str. 191.
[114] Na istome mjestu.
[115] Mimica, B., nav. dj., str. 18.

4. NUMIZMATIKA RIMSKIH CAREVA OD SEVERA DO ILIRIČKIH CAREVA

Nakon što je Septimije Sever učvrstio svoju vlast i postao carem, počinjemo uočavati i promjene na novcu što je najavilo dolazak skore monetarne reforme. Naime, na zlatniku iz 201. godine Septimije Sever prikazan je kao Sunce dok je njegova žena, carica Julija Domna prikazana kao Mjesec. Taj je primjer još uvijek vrlo rijedak te objašnjava dvojan razlog: simboliku vječnosti (*aeternitas*), koja sadržava nebeska tijela, ne odnosi se (ne nužno) na carski par, već na prikaz vječnosti države.[116] U ovome razdoblju primjećujemo iskorak u proizvodnji kovanja novca. Naime, sada pratimo gotovo sve članove carskih obitelji na novcu koji su nerijetko dobili i više različitih emisija novca. Također, uz već tradicionalni portret cara primjećujemo i nove epitete kojima car želi veličati svoje Carstvo i ono u čemu je on sam zaslužan za unaprijeđenje Carstva. Kako sam ranije spomenula, Septimije Sever prikazan je kao Sunce a carica Julija Domna prikazana je kao Mjesec, što vrlo vjerojatno simbolizira nastojanje cara da privuče pažnju onih koji dolaze u doticaj s novcem, što je moglo imati vrlo širok opseg ponajprije zbog brojnih trgovaca. Naime, s takvim potezom car je želio poslati poruku da je njegova država vječna te da se pomoću prikaza nebeskih tijela želi približiti božanstvu i prikazati novu ideologiju koju gradi. Budući da je Septimije Sever na prijestolje došao u, historiografski rečeno, godini pet careva, a njega je na kraju vojska postavila za cara, moguće je pretpostaviti da je car s novcem htio dodatno učvrstiti svoj položaj te se zbog toga odlučio stavljati oznake jače simbolike na novac. Njegova se vlast nije temeljila na uređenim odnosima i stvarnoj ili prividnoj podjeli vlasti sa Senatom, pa je njena stvarna podloga postala vojska, s kojom je u vrijeme svoje osamnaestogodišnje vlasti pobijedio u svim ratovima. Zbog toga je došlo do podudaranosti vojnih pobjeda i vojnika s pobjedničkim natpisima na legendama na naličju novca u emisijama namijenjenima za vojsku.[117] Naime, nakon rimskih vojnih pobjeda vrlo često se na novcu spominje Viktorija, rimska boginja pobjede, koja je u legendama novca najčešće označena s *Victoria Avg*, *Victoria Augusti* (Augustova pobjeda). Osim tog osnovnog oblika, caru su se pripisivale i druge opće i trajne kvalifikacije za vojne pobjede, na primjer *Victoria aeterna, Victoria perpetua* ili *victoriosus semper*, a

[116] Bratož, R., nav. dj., str. 299.
[117] Na istome mjestu.

usporedno s tim pojavile su se legende koje su najavile nastup novog sretnog razdoblja (*felicitas temporum, laetitia temporum*) i ujedno naglašavale vječnost Carstva (*aeternitas imperii*).[118]

Također, njegov sin car Karakala neobično je zaslužan za reforme novčanog sustava 215. godine. Uspio je uvesti standardni *dupli denar* (*antoninianus*) koji je u osnovi sadržavalo slabije srebro nego što je to bilo kod denara prvih careva.[119] Taj novi nominal prepoznavao se po prikazu cara sa zrakastom krunom (na novcu je ranije car nosio najčešće lovorov vijenac), dok su portretni prikazi carica označeni s polumjesecom, tj. s atributom božanstva Sunca ili Mjeseca, koji su simbolizirali vječnost (*aeternitas*).[120] Danas antoninijani predstavljaju jednu od najbrojnijih vrsta sačuvanog rimskoga novca. Veliki broj antoninijana je također vrlo dobro očuvan što nam omogućava dobar pregled u portrete, natpise i godine careva i carica u razdoblju krize, kao što je to bilo u razdoblju prvih careva u nešto stabilnijem vremenu. Drugi dio antoninijana, koji je slabije očuvan, odnosno onaj koji se ne može analizirati, rezultat je smanjivanja udjela srebra u antoninijanu zbog čega je taj novac bio lošije kvalitete i zbog toga podložniji koroziji i raznim oštećenjima. Osim svoje veće veličine, novi novac lako se razlikuje od običnog denara zbog lica novca koji prikazuje cara koji je prikazan sa zrakastom krunom umjesto gole glave ili glave s lovorom, koja je bila neprekidna tradicija srebrnog novca.[121] Oblik legende novca sa zrakastom krunom označavala je prvotnu, dvostruku vrijednost antoninijana u odnosu na denar, odnosno jedan je antoninijan vrijedio dva denara. Zahvaljujući portretu careva sa zrakastim krunama te carica s polumjesecom, antoninijani su danas jedna od najprepoznatljivijih vrsta rimskog novca.

Carstvo je u tom razdoblju bilo suočeno s različitim problemima koji su se prenosili i na monetarni sustav. Naime, počele su se kovati emisije novca sa sve manjom kvalitetom i težinom kovine. Na taj se način iz iste količine kvalitetne kovine moglo dobiti više novca koji je Carstvu tada bio potreban. Prema tome, antoninijan, koji je postao novac s najvećom važnošću rimskoga novca III. stoljeća, uskoro je bio izložen visokoj inflaciji koja je bila prisutna kroz duže vremensko razdoblje. Tada je udio srebra (prvotno 40–50 %) do sredine III. stoljeća pao na desetinu početnoga

[118] Na istome mjestu.
[119] Mimica, B., nav. dj., str. 18.
[120] Bratož, R., nav. dj., str. 302.
[121] Sydenham, E., A., nav. dj., str. 52.

(4,5 %).[122] Takvo stanje navelo je stanovnike Carstva da se odluče za pohranu vrijednijeg i starijeg novca koji ima kvaliltetan udio srebra i zlata u sebi te za kojeg su znali da neće izgubiti na vrijednosti kao što je to bio slučaj s antoninijanima. Iz ovoga možemo zaključiti kako je stanovništo bilo svjesno promjena koje su dolazile s različitim udjelima srebra, zlata ili bronce u novcu. Naime, kvaltiteta novca provjeravala se na način da se s teškim metalom udari novac i utvrdi čvrstoća kovine, pri čemu kvalitetniji novac lakše trpi teže udarce. Ova praksa provjeravanja kvalitete novca, započeta u vrijeme Rimskoga Carstva, uvelike će se početi primjenjivati tek od razdoblja ranog srednjeg vijeka. Iako je uporaba antoninijana uvela poprilično stanje neizvjesnosti na rimsko tržište, carevi su redom provodili odluke da se ono nastavi redovno kovati. Financijska kriza, koju je car pokrenuo s izrazito visokim (nerijetko duplim) stupnjem poreznog opterećenja, potaknula je uvođenje naturalnih davanja.[123] Uvođenje antoninijana u monetarni sustav svakako je ostavilo trag u rimskom monetarnom sustavu, budući da se trend kovanja antoninijana, s nekoliko izmena, zadržao sve do reforme cara Konstantina Velikog u prvoj polovici IV. stoljeća. Jednako tako, emisije antoninijana kovali su i ilirički carevi, koji su bili prikazani kao carevi sa zrakastim krunama, upravo onako kako je to prvi puta primjenio car Karakala.

Nakon što su vojnici ubili posljednjeg cara Severske dinastije, Aleksandra Severa 235. godine, Carstvo ponovo upada u krizu, a novčana se inflacija produbljuje. Jednako kao što je Karakala polako smanjivao udio srebra u novcu isto se nastavilo prakticirati i nakon Severske dinastije. Maksimin Tračanin, koji je na vlast došao 235. godine, sukobio se s brojnim uzurpatorima, među kojima se ističu Gordijan I. i Gordijan II. te Balbin i Pupijen. Iako je Maksimin Tračanin vladao do 238. godine, Balbin i Pupijen uspjeli su ga poraziti te vladati Carstvom 99 dana. Za vrijeme borbi za carsku prevlast, neovisno o čestim izmjenama careva, glavna kovnica u Rimu neometano je radila. Naime, kovnica je od 235. do 238. godine kovala novac cara Maksimina Tračanina, nakon čega odmah počinje proizvoditi novac careva Gordijana I. i Gordijana II. iako su oni vladali samo 22 dana. Nakon kraja njihove kratke vladavine kovnica je ponovno odmah započela s kovanjem novca Balbina i Pupijena, čiji se novci mogu pripisati isključivo radu kovnice u Rimu.[124] Nakon što su

[122] Bratož, R., nav. dj., str. 302.
[123] Na istome mjestu.
[124] RIC, IV, 2, str. 133–165.

Pupijen i Balbin porazili Maksimina Tračanina, uslijedila je njihova kratkotrajna zajednička vladavina nakon koje su ubijeni a mladi Gordijan III. koji je tada imao oko 13 godina, proglašen je vladarem.[125] Iako je Gordijan III. s vojskom ostvario velike uspjehe poput obnove rimske vlasti u Siriji te spriječavanja barbarskih provala preko Dunava, umro je 244. godine u nepoznatim okolnostima. Česte izmjene na vodećem mjestu u Carstvu objašnjavaju proces ulaska u sve veću krizu koja se sve više počela osjećati i na carskom novcu. Naime, nakon smrti Gordijana III. novi car postao je Filip Arapin koji je porijeklom bio iz Sirijske provincije. Za vrijeme njegove vladavine, odnosno 248. godine, s velikim je igrama proslavljena tisućugodišnjica grada Rima. Naime, novci iz tog razdoblja izrađeni su s posebnim oblicima legendi koje su veličale brojne vrednote poput trajne carske vlasti te opći mir (*Aeternitas Augustorum, Securitas Orbis*) koje su se u usporedbi sa stvarnim stanjem u državi pokazale kao obična propaganda.[126] Također, za vrijeme njegove vladavine ugrožene su bile provincije u Podunavlju. S ovakvim se potezima Carstvo primaklo nestabilom periodu koje će se zadržati duže vrijeme. Naime, do nestabilnog je perioda došlo iz jednostavnog razloga jer je carevima bila potrebna sve veća količina novca kako bi uspjeli platiti svoje vojnike i činovnike te su se zbog toga odlučili na smanjivanje udjela srebra u novcu što je zatim uzrokovalo da on postupno izgubi svoju stvarnu vrijednost.[127] Jednako tako vodeće mjesto na vrhu Carstva žele osvojiti vojnici koji vrlo vjerojatno nisu posvećivali veliku pozornost kvaliteti novca, već su pazili na njezinu količinu. Kao rezultat kovanja novca takve smanjene kvalitete, došlo je i do tezauriranja starijeg novca koji je bio kvalitetniji, kako bi se sačuvao novac s većim udijelom srebra.[128] Također, u ovome razdoblju nije nepoznata ni pojava zakopavanja blaga, odnosno novca zbog velike gospodarske nesigurnosti toga vremena. Jednako tako, suvremena numizmatička literatura ne poriče izravan utjecaj vanjskih opasnosti poput pojava prijetnji različitih ratnih ili neprijateljskih djelovanja na ukope raznih ostava ali upozorava na prenaglašenost njezinog isticanja.[129] Iako je bilo pokušaja oporavka kvalitete novca, tek s iliričkim carem Aurelijanom koji je vladao od 270. do 275. godine, možemo govoriti o oporavku monetarnog sustava u pogledu kvalitete novca i vraćanja većih udjela količine srebra u novac.

[125] RIC, IV, 2, str. 132.
[126] Bratož, R., nav. dj. str. 322.
[127] Vulić, Farac, nav. dj., str. 8.
[128] Na istome mjestu.
[129] Šiša – Vivek, Marija,Tino Leleković, Hrvoje Kalafatić*, Ostava rimskog novca i srebrnog posuđa iz Petrijanca*, Opvscvla Archaeologica Vol. 29, 2005., 231-247., str. 240.

4. 1. NUMIZMATIČKA OSTAVŠTINA ILIRIČKIH CAREVA

Sve do dolaska na prijestolje vojnih careva, odnosno iliričkih careva, ikonografija na novcu nije se uvelike mijenjala. Prvo pratimo jednostavnije oblike novca s više mitološkim prikazima i vrlo jednostavnim natpisima na naličjima, zatim prve prikaze careva s njihovim imenima, titulama i zaslugama te naravno oznakama kovnica. Otkako su se titule na novcima počele koristiti, nisu su mijenjale sve dok za vrijeme cara Valentinijana I. (364.–375. g.) naslov *Tribunitia potestas* nije izgubio svoj značaj te se za vrijeme cara Gracijana (375.–383. g.) prestao korisitit *Pontifex maximus* te *Pater patriae*. Treba spomenuti kako su oba cara porijeklom iz Ilirika, odnosno car Valentinijan I. rođen je u Cibalama, dok je car Gracijan rođen u Sirmiju, međutim izlaze iz vremenskog okvira kojemu je ovaj rad posvećen. Tijekom čitavog razdoblja Carstva, carevi će izdavati više različitih emisija novca među kojima se svakako ističu i novci s članovima njihovih obitelji jednako kao i novoosvojenim mjestima koje su voljeli isticati, odnosno propagirati na novcu. To su naravno primjenjivali i ilirički carevi. U rimskoj carskoj ikonografiji na novcu, ako su se prikazivala dva lika, car je gotovo uvijek bio prikazan na lijevoj strani. Desna strana tog istog novca prikazivala je carevog suvladara ili člana njegove obitelji. Takvo se pravilo zadržalo i poštivalo i za vrijeme Dioklecijana i Maksimijana.[130]

Obzirom na neupitnu važnost propagande rimskih careva i njihovih postignuća na novcu, započete u prvom stoljeću Carstva, ilirički carevi nastavili su s tom tradicijom. Ono što su ilirički carevi također naslijedili bila je upotreba kontramarke na novcu tj. stavljanje manjeg pečata sa simbolom ili slovima na već iskovan novac. Iako je u stručnoj literaturi dugo postojalo mišljenje da je kontramarkiranje karakteristično samo za rimske provincije Galiju i Germaniju, nova istraživanja pokazala su da je to bilo značajno za Norik, Panoniju i vjerojatno Gornju Meziju. Fenomen kontramarkiranja nije sasvim pojašnjen ali je vrlo vjerojatno da je do te primjene došlo iz više razloga: da bi produžili valjanost jako izrabljenog novca, raširili područje kruženja pojedinog novca, promijenili vrijednost kontramarkiranog novca odnosno da bi novce označili s imenima osoba, koje su u svojem imenu s tim

[130] Margetić, Davor, *Neobjavljeni antoninijani Dioklecijana i Maksimijana Virtvs Avgvstorvm iz kovnice Siscija,* Numizmatičke vijesti, br. 68; Zagreb, 2015., 5–14., str. 8.

novcem darivali vojnike.[131]

Prilikom stupanja na vlast prvi ilirički carevi pokušali su nametnuti ono što je, pretpostavljam, njima bilo važno, odnosno porijeklo. Stoga su povjesničari koji su se bavili ovom problematikom uočili da se na nekim carskim novcima od sredine III. stoljeća pojavljuje lik Panonije na novcima onih careva koji su, zahvaljujući pomoći panonskih trupa, uspjeli doći na carsko prijestolje.[132] Naime, postoje dvije legende na carskom novcu koje su bile posvećene Panoniji. Na prvoj legendi takvog novca Panonija je simbolički prikazana u obliku žene u dugoj odjeći, po uzoru na glavnu rimsku božicu Junonu, koja ima koprenu i dijademu na glavi. Druga legenda prikazuje dvije žene u dugim haljinama kao simbol obje Panonije, čime se na taj način htjelo promicati slogu svih panonskih trupa.[133] (Slika 1) Promidžba u ovom razdoblju nije bila novost budući da je od samih početaka kovanja novca bila sveprisutna. Uglavnom se upotrebljavala u političkom životu kako bi se lakše utjecalo na stavove stanovništva Carstva, a uz to dolazilo bi do prepoznavanja carskih obitelji ili samoga cara putem njihovih portreta na licu novca. Međutim, promidžba je na naličjima novca imala raznovrsnije oblike te se mijenjala s carskom politikom. Ovdje možemo izdvojiti i novitet koje je došao s iliričkim carevima, za čije se vrijeme lik Panonije počinje sve češće prikazivati. Naime, legende s likom Panonije na carskim novcima u ovom razdoblju služile su kako bi carevi pokazali svu vojničku moć panonskih legata, kao i veliku vojničku ulogu koju je ona imala te koja je nerijetko poslužila carevima kako bi došli do carskog prijestolja.[134]

Međutim, pojava simbola Panonije, pa i Ilirika, u legendama na rimskome novcu nije bila slučajna ili jednokratna pojava. Čak štoviše, serije takvog oblika rimskog novca nazivaju se »iliričko–panonski«, što potvrđuje činjenicu da takav novac nije bio rijedak slučaj. Danas znamo da je kovanje takvog oblika novca počelo u vrijeme Trajana Decija te se zadržalo svo do Konstantina I. Sadržajnost i raznolikost takvih oblika legendi na novcu, pokazuju interes za razvoj i napredak Rimskoga Carstva za provincije Dalmaciju (Ilirik) i Panoniju, kasnije i Panonije. Njihov se interes ponajviše pokazao putem geografskih, vojničkih, etničkih te gospodarstvenih (rudarstvo, rudnički novci) legendi na novcu. Prema tome, arheolog Duje Rendić–Miočević razvrstava iliričko–panonski novac u četiri tematske kategorije.

[131] Kos, P., 1997., nav. dj., str. 180.
[132] Pinterović, D., nav. dj., str. 86.
[133] Na istome mjestu.
[134] Pinterović, D., nav. dj. str. 66.

Etnički ili *ethnographico-ethnonymica*: *Delmaticus*, adj. (*exerc. Delmaticus*, *Metal. Delm*., *Metalli Ulpiani Delm*.), *Illyricus* (*Genius Illyrici*, *Vitrus Illyrici*, *restit. Illyrici*, sic), *Illyricus*, adj. (*exercitus Inlyricus*, sic), *Illyricianus*, adj. (*Genius exercitus Illyriciani*), *Pannonicus*, adj. (*Metalli Pannonici*, *Metalli Ulpiani Pann*.). Geografski ili *geographica*: *Illyricum* (*Genius Illyrici*, *restit. Ilyrici*, sic, *Virtus Illyrici*), *Danuvius* (*Danuvius*, *Salus reip.–Danubius*, sic), *Pannonia* (*Pannonia*), *Pannoniae* (*Pannoniae*, *Pannoniae Aug*.), *Siscia* (*Siscia Aug*., *Siscia Probi Aug*., *Sis*.). Vojnički ili *res militaris*: *Exercitus Delmaticus* (*exerc. Delmaticus*), *Exercitus Illyricus* (*exercitus Inlyricus*, sic, *Genius exercitus Illyriciani*, sic). Gospodarstveni (rudnički) ili *Metallorum fertilitas* (*Metalla auri atque argenti*, *ferri et aeris*): *Metalli Delmatici* (*Metal. Delm*., *Metalli Ulpiani Delm*.), *Metalli Pannonici* (*Metalli Pannonici*, *Metalli Ulpiani Pann*.), *Dardanici* (*sc. Metalli D*.).[135] Ovi natpisi koje pronalazimo u legendama na naličju novca predstavljaju, kako tvrdi Duje Rendić-Miočević, reminiscencije na pohode, obilaske ili putovanja careva te se smatra kako je do stvaranja takvih legendi došlo nedugo nakon carskih putovanja. Kako ćemo vidjeti kasnije, ilirički su carevi koristili ovakve vrste legendi na svojim novcima, od kojih su najviše zastupljene bile etnička i geografska kateogrija legendi. Marko Ulpije Trajan je, kao prvi car koji je počeo koristiti ovakve legende na svojim novcima, koristio geografski (*Danuvis*) te gospodarstveni oblik legende na svojim rudničkim novcima (*Metalli Pannonici* i *Metalli Vlpiani Pann*). Gospodarstveni oblik legende koji zapravo predstavlja rudnički novac bio je karakterističan za početak II. stoljeća zbog velike važnosti rudnika koji su imali u to vrijeme te ga iliričkі carevi ne upotrebljavaju.

Trajan Decije, kao prvi u nizu iliričkih careva, zaslužan je za kovanje emisija novca na kojima se spominje provincija Panonija te značaj iliričke vojske. Uz to, jedan od najbitnijih poteza koji se pripisuje caru Deciju vezano uz monetarni sustav je nova uloga bronce. Naime, vladavina Trajana Decija obilježena je uvođenjem nove denominacije bronce, koja se općenito opisuje kao "dvostruki sestercij", iako je stvarna težina znatno ispod one od dva sestercija.[136] U njegovo vrijeme dolazi i do preuveličavanja starih denara u antoninijane, što bi moglo značiti da je uspio potopiti antoninijane do stare vrijednost denara.[137] Također, vrste prvog izdanja novca cara Decija djelomočno su konvencionalnog uzorka, veličaju snagu pobjede, hrabrosti i

[135] Rendić–Miočević, Duje, *»Illyrico–Pannonica« kao tema legendi u rimskoj numografiji*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, Vol. 23., No. 1, 1990., 75–96., str. 77.
[136] Sydenham, E., A., nav. dj., str. 58.
[137] RIC, IV, 3, str. XXII.

mira koje dolaze kako bi ga potvrdili kao cara (*Victoria Aug*., *Virtus Aug*., *Pax Augusti*), dok je *Adventus aug*. priznanje pridruživanja novog vladara i njegovog nastupa u Rimu.[138] Kao pravi ilirički car, istaknuo se vojnim uspjesima. Naime, u početku je bio uspješan, pobijedio je Gote kod Nikopola na Dunavu (kralja Knivasa) i kod Karpa u Daciji što mu je donijelo pobjednički naslov (*Dacicus Maximus*, *Germanicus Maximus*), a legende i prikazi na novcu (*Genius Illyrici, Genius Exercitus Illyriciani*, *Pannoniae, Dacia*) odražavali su carevu brigu za uređenje veza u Podunavlju.[139]

Također, u trećem dijelu četvrtog sveska djela The Roman Imperial Coinage, koje se uzima za jedno od najboljih djela za poznavanje rimske numizmatike, navodi se kako je car Decije, uz emisije novca koje proslavljaju snagu pobjede, hrabrosti i mira, uvodio i specifičniju emisiju novca koja istodobno otkriva silu i smjer kretanja s kojima se Decije nosio. To znači da su provincije Dacija i Panonija počašćene posebnim tipovima novca, dok treći tip novca slavi "duh vojske Ilirika", izraz koji je kasnije izražen u natpisu *Virtus Illurici* careva Aurelijana i Maksimijana.[140] Također, navodi se podatak kako je Decije u svom drugom izdanju proširio svoj naslov tako da je dodao dinastičko ime *Caesar* i svoje obiteljsko ime, *Messius Quintus* (Slika 1). Autor dalje navodi kako je Decije nastavljao koristiti natpis Dacija na naličjima novca koji je bio osnovni oblik te je kasnije uveo nekoliko varijanti, npr. naslov *Dacia Felix*, što autor pretpostavlja da je caru omogućilo zadržati titulu „*Restitutor Daciarum*“ (obnovitelj Dacija). Općeniti naslov *Genius Illurici* označavao je duh ne samo vojske, vež čitavog kompleksa iliričkih provincija.[141] Osim tog općenitog naslova, postojale su još i *Genivs Exerc. Illvriciani*, *Genivs Exercitvs Illvriciani*, *Genivs Exerc. Illvriciani S.C*. te *Gen. Illvrici S.C.* koja su obilježavala Ilrik. Takav velik broj različitih oblika legendi na novcu čine Trajana Decija cara s najviše oblika novca na kojima se spominje Ilirik. Također, postojala su i dva oblika za legende o Panoniji, a to su standardni *Pannoniae* te *Pannoniae S.C*., što cara razlikuje od ostalih careva budući da svi drugi carevi koji spominju Panoniju koriste standardni oblik.

Također, Panonija više nije zastupljena samo jednim likom već parom, koji odgovara dvjema pokrajinama *Superior* i *Inferior*. Prva varijacija tipa pokazuje dvije Panonije, jednu uz drugu te svaka drži standard, a drugi oblik novca pokazuje da se

[138] RIC, IV, 3, str. 114.
[139] Bratož, R., nav. dj., str. 323.
[140] RIC, IV, 3, str. 114.
[141] Na istome mjestu.

Panonije čvrsto drže za ruke ispred standarda što prikazuje deklaraciju njihovog sestrinstva i odanosti.[142] Standard je zapravo motka s oznakama legije ili postrojbe koja označavaja porijeklo i pripadnost određene vojne postrojbe, koje za vrijeme ovog cara uočavamo vrlo često. Također, doznajemo kako su Mezija i druge balkanske pokrajine bile nesumnjivo uključene u opći koncept Ilirika, no istaknute su bile Dacija i Panonija na čijim su imenima, kako se smatralo, počivale snaga i energija.[143] Također, Decije je veliku pažnju i obilježje pridavao zlatnicima a ne masovnim izdanjima antoninijana. To je vjerojatno učinio zato što su *aurei* često služili kao plaća vojnicima, koji su Deciju bili najbitniji. U njegovo je vrijeme, kao i za vrijeme njegovih prethodnika, centralna i najveća kovnica bila u Rimu u kojoj je proizvedeno najviše novca od zlata, srebra i bakra. Druge dvije velike kovnice nalazile su se u Milanu i Antiohiji. Kako sam ranije spomenula, na izdanjima novca cara Decija na naličjima novca nalazili su se natpisi *Dacia Felix*, *Pannoniae* i *Genivs Exerciti Illvriciani*, koja su predstavljala tri osnovna tipa novca koja su kasnije dolazila u različitim varijacijama, iz različitih kovnica te iz različitih emisija. Iako je Decije zaslužan za izradu velikih emisija novca s legendama vezanih uz Ilirik, on nije uveo tu novost. Takva se pojava veže uz oblike novca »carskih putovanja« te je prvi car koji je takav oblik upotrijebio bio car Marko Ulpije Trajan s motivom Dunava (*Danvvivs*). Zanimljivo je primjetiti kako je car Trajan zbog svojih vojnih pohoda protiv Dačana upravo Dunav najviše koristio kao najbitniju stratešku točku toga rata. U vrijeme iliričkih careva III. stoljeća legenda s motivom Dunava nije zabilježena, već se ponovo koristi tek za vrijeme cara Konstantina I.

U vrijeme cara Hostilijana Carstvo se između ostalog susretalo i s raznim barbarskim upadima koje su Rimljani nastojali spriječiti. Iz tog se razloga rađa želja za osnivanjem i utvrđivanjem moćnog konjaništva koje bi za glavnu zadaću dobilo upravo obranu Carstva od vanjskih opasnosti. Sredinom III. stoljeća dolazi do velike epidemije kuge koja je uzela život cara Hostilijana nakon samo nekoliko mjeseci na carskom prijestolju. Novci cara Hostilijana kao Augusta u cijelosti pripadaju vladavini Trebonijana Gala (251.–253. g.). Hostilijan je bio vrlo mlad kada je njegov otac Trajan Decije poginuo, i moguće je da je nastavio kovati takav novac dok se nije sa sigurnošću u Rimu potvrdilo kakav će biti stav novog cara Trebonijana Gala prema

[142] Na istome mjestu.
[143] Na istome mjestu.

relikvijama sada već bivše carske obitelji.[144] Za Trajana Decija, koji je vladao puno duže od svojih sinova, logično je da je njegov novac s početka vladavine bio teži u odnosu na novac s kraja vladavine. Kao car, Decije je kovao velike količine novca od kojega imamo zabilježeno više od 2000 dobro očuvanih primjeraka. Od toga 1300 primjeraka novca je s likom cara Decija, 578 s likom njegove žene carice Herenije Etruscile, 270 primjerka s likom prvorođenog sina Herenija Etruščanina te samo 82 primjeraka novca s mlađim sinom Hostilijanom.

U vrijeme ove carske obitelji postojalo je više izdanja novca. U prvom izdanju za vrijeme vladavine cara Decija na licu imamo samo jedan natpis *Imp. Traianvs Decivs Avg*. dok na naličju postoji šest različitih natpisa: *Adventvs Avg*, *Dacia*, *Genivs Exercitvs Illvriciani*, *Pannoniae*, *Virtvs Avg*., *Pax Avgusti* te *Victoria Avg*. U drugom izdanju dolazi do određenih izmjena koje se odnose na natpis na licu koji je sada *Imp C. M. Q. Traianvs Decivs*. Ovdje je, kako sam ranije spomenula, dodao natpis dinastičkog imena te obitelji. Novosti su se odnosile i na natpise na naličju od kojih su isti ostali *Adventvs Avg*., *Dacia*, *Genivs Exerc. Illvriciani* u kraćoj varijanti, *Pannoniae* te *Victoria Avg*., potpuno novi natpis je *Vberitas Avg*. koji zamjenjuje *Pax Avgusti*. Slijedeća se promjena dogodila kada je Herenije Etruščanin uzdignut za cara. Tada na naličju imamo sljedeće natpise: *Abvndantia Avg*., *Dacia* (nastavlja se s varijantama, često ide skupa s *Genis*), *Genivs Exerc. Illvriciani* (u raznim varijantama), *Pannoniae* te *Vberitas Avg*. Etruščanin je imao svoje tipove koji su na naličju bili označeni sa sljedećim natpisima: *Pietas Avgvstorvm*, *Principi Ivventvtis* (slika 2) i *Spes Pvblica*. Zadnja faza koja je obilježila ovu carsku obitelj dostignuta je kada je Hostilijan postao Augustom. Tada u zadnjoj fazi Trajan nema novih tipova novca, Etruščanin dodaje *Concordia Avgg*., *Pietas Avgg*. (Merkur) i *Principi Ivventvtis*, dok Hostilijan kuje brojne tipove novca od kojih su samo *Mars Propvg.* i *Principi Ivventvtis* (slika 3) izdani u većem broju.[145] Međutim, za sada nije poznato da je Hostilijan izdavao novac koji je na legendama imao bilo kakav natpis o Iliriku. Jedina legenda za koju smo sigurni da je upotrebljavao bio je *Pannoniae*.

Vladavina dvojice braće, Klaudija II. Gotskog i Kvintila, može se vrlo jednostavno tretirati kao zajednička, budući da su njihove emisije novca u mnogočemu slične te niti jedan od njih, u razdoblju prije Aurelijanove reforme, nije doveo do bilo kakve materijalne promjene numizmatičke važnosti. U numizmatičkoj

[144] RIC, IV, 3, str. 109–110.
[145] RIC, IV, 3, str. 111–112.

ostavštini ova dva cara najbolje uočavamo primjer uporabe spomenutih miješanih kalupa tj. *mule*. Naime, zadnja emisija novca cara Klaudija II. poklapa se s prvom emisijom cara Kvintila. Zbog izrazito kratkotrajne vladavine cara Kvintila nemamo puno informacija o njegovom djelovanju na području monetarnog sustava te vjerojatno nije, u tako kratkom periodu svoje vladavine, uspio izraditi svoje kalupe s kojima bi se više razlikovao od svojega brata. Primjer toga nalazimo u antoninijanima cara Kvintila, koji su sadržavali zadnju stranu posmrtno iskovane emisije novca cara Klaudija II., što dokazuje da se novac cara Klaudija II. može datirati i u vrijeme Kvintilove ali i u vrijeme Aurelijanove vladavine, što se do sada pretpostavljalo.[146]

Klaudije II. je u većoj količini kovao zlatnike (*aurei*) u Rimu i Mediolanu a manje u Sisciji i Kiziku te niti jedan u Antiohiji. Međutim, većina njegovog novca sastojala se od antoninijana koji u vrijeme kada su se kovali imaju vrlo smanjen udio srebra.[147] Iako su novci mlađeg brata Kvintila uglavnom dijelili velik broj sličnosti s novcem Klaudija II., Kvintil je ipak uspio uvesti neke nove tipove novca. Tijekom Kvintilove vladavine uočavamo da su određeni novci u potpunosti napustili kratki natpis na licu novca kakvoga je imao Klaudije II. Takvu pojavu najbolje uočavamo ako usporedimo legendu na licu novca Klaudija II. koji najčešće upotrebljava kratku legendu poput *Imp Clavdivs Avg*. (Slika 4), a njegov mlađi brat najčešće koristi duge legende kao što je *Imp C M Avr Qvintillvs Avg* (Slika 5). Smatra se da su braća imala snažne obiteljske karakteristike koje su bile vrlo slične. Dodatna razlika je u tome da novci vjerno prikazuju Kvintila kao mlađeg muškarca, boljeg izgleda, kojemu nedostaje nešto snažnij karakter kakvoga je imao Klaudije II.[148] Za vladavine ova dva cara vrlo je teško utvrditi točan broj novca koji je iskovan te njihov kronološki slijed. Za razliku od carskog novca Trajana Decija i njegove obitelji kod koje možemo pratiti čak i kronološki red izdanja, ovdje vrlo teško možemo doznati koji su novci bili izdavani nakon smrti careva a koji za vrijeme njihova života. Međutim, znamo da je car Kvintil vrlo kratko vladao što nam ipak daje određenu kronološku liniju prema kojoj pratimo kraj izdanja, najprije cara Klaudija II. a zatim i Kvintila. Jednako tako, poznato je da je Kvintil na legendama na licu novca za antoninijane uglavnom koristio *Imp Qvintillvs P F Avg*. Car Klaudije II. imao je i nekoliko izdanja s dugim legendama poput *Imp C M Avr Clavdivs Avg.*, *Imp Clavdivs P F Avg* te nekoliko

[146] Kos, P., 1997., nav. dj., str. 138.
[147] RIC, V, 1, str. 201.
[148] RIC, V, 1, str. 205.

izdanja iz kovnice Siscija, koju su braća redovno koristila, *Imp Clavdivs Caesar Avg., Imp Clavdivs Caes* ili *Caesar* te *Clavdivs Pivs Avg Inv.* Na legendama s naličja novca Klaudije II. nije se ničim isticao od drugih careva te je uglavnom upotrebljavao standardne vojne natpise poput: *Victor German, Victoriae Gothic, Victoria Avg* i brojne druge. Car Kvintil, kao ljubitelj dugih legendi na licu novca, imao je i dva oblika koja su kovana samo u kovnici Sisciji a to su: *Imp Caes M Avr Cl Qvintillvs Avg.* te *Imp C M Avr Qvintillvs Avg.* Do sada nije pronađen niti jedan tip novca cara Klaudija II. koji bi u legendi novca spominjao porijeklo ili bilo koju reminiscenciju na to područje. Kod cara Kvintila na naličjima novca također imamo standardne natpise gotovo iste kao kod starijeg brata, ali s iznimkom nekoliko dosada poznatih antoninijana koja sadrže natpise *Pannoniae*.[149] Međutim, na temelju tako malo novca s tim natpisom vrlo je teško izvući bilo kakav zaključak o značaju Panonije za cara.

Kuga je za vrijeme Carstva bila problem budući da se proširila u brojne provincije. Najprije je, kako je bilo i stoljećima ranije, izbila u rimskoj vojsci, za koju znamo da se u doba brojnih ratova i ratnih pohoda približavala teritoriju Italije i Ilirika.[150] Kuga je jedan od faktora na koji se nije moglo izravno utjecati te je zbog toga ostavila posljedice na različitim područjima demografije i ljudske djelatnosti. Između ostalog, jedan je od razloga pomicanja i selidbe stanovništva te povećanja kruga cirkulacije novca. Pri regrutaciji konjaničkih jedinica najbrojnije i najutjecajnije među njima su bile one iz Ilirika, a pomicanje težišta vojne moći na moć i ofenzivu konjaništva je izvanredno povećalo utjecaj konjaničkih zapovjednika, koji je usporediv s nekadašnjom moći i utjecajem pretorijanskih prefekata.[151] Utjecaj konjaničkih jedinica ponovo je popraćena na naličju novca gdje su česte pojave likova vojnika na konju ili Marsa na konju. Naravno, uz tako veliku vojnu reformu dolaze i veliki troškovi koji su bili jedan od razloga inflacije sredinom III. stoljeća, a tadašnji car Galijen (253.–260. g.) je, sudeći prema izvorima, inflaciju pokušao obuzdati na način da je u novim emisijama novca jednostavno smanjio udio srebra u antoninijanima. No, konjanički zapovjednici uživali su veliki ugled i poštovanje u društvenom statusu što je nekima pomoglo i u pokušaju dolaska na prijestolje. Taj je pokušaj bio uspješan za dva ilirička cara, Aurelijana i Proba, oba podrijetlom iz Sirimija, koji su se na tom mjestu uspjeli zadržati više od desetljeća. Uz cara Proba vežu se brojni novci

[149] RIC, V, 1, str. 210–247.
[150] Bratož, R., nav. dj., str. 338.
[151] Bratož, R., nav. dj., str. 329.

pronađeni u različitim dijelovima Carstva i provincija, kovanih u različitim kovncima te identifikacija brojnih emisija novca što potencijalno može značiti da je za vrijeme njegove vladavine inflacija novca bila dovedena u red.

S obzirom na monetarne uvjete razdoblja, za vrijeme vladavine Klaudija II. Gotskog antoninijan je krenuo svojom silaznom putanjom i čini se prilično sigurnim da je zaustavljen već u prvoj godini Aurelijanove vladavine.[152] Aurelijan, koji kao prvi iliički car uz kojega se veže veća promjena u tada razvijenom monetarnom sustavu, postaje vrlo bitan jer je već od samoga početka svoje vladavine bio prisiljen uvesti određene promjene kojima je htio održati stabilnost Carstva. Stoga, početak njegove vladavine označavamo i kao kraj Augustovog monetarnog sustava. Gotovo svi izvori toga razdoblja, s kojima se slaže suvremena historiografija, utvrđuju kako je konačan pad Augustovog sustava bio neizbježan. Za vrijeme cara Galijena, koji ne pripada nizu iliričkih careva, Carstvo je sve više zahvaćala novčana kriza. Nikada se u cijelom tijeku rimske povijesti novac nije pretvorio u tako stanje zbunjenosti kao u vrijeme katastrofalnog vladanja Galijena, koji je zlato izdavao bez obzira na težinski standard, dok je srebrni antoninijan bio devalviran te je postao gotovo jednak bakrenom obliku novca, kakav je ostao sve do prve godine Aurelijana.[153] S takvim stanjem nisu se mogli nositi ni carevi Klaudije II. i Kvintil te su novac, najvećim dijelom antoninijan koji je ponovo doživio najveći pad kvalitete, kovali tek s nešto većim udjelom srebra.

Problem antoninijana koji je 253. godine sadržavao samo 4% srebra od prvotnih 50–40%, prvi je pokušao urediti car Aurelijan. On je s monetarnom reformom ponovno počeo kovati antoninijane s prosječnom težinom oko 4 g i s približno 4,5% srebra, te upravo ti novci na naličju imaju iskovan broj XXI što označava 1/20 (tj. 5%) srebra.[154] Takav rezultat reforme, odnosno oporavak monetarnog sustava, prvenstveno antoninijana, bio je podijeljen u tri glavna razdoblja. U prvom razdoblju kvaliteta novca je pratila stil dvaju prethodnih vladara te je prikazivala portret vrlo starog i ružnog cara. Iako je stil bio malo promijenjen, zbog izvedbe boljeg novca mnogi su smatrali da su portreti toga razdoblja zapravo točniji prikazi cara. U drugom razdoblju nailazimo na novu promjenu stila. Portret cara, nakon nekih izmjena, postao je mlađi, okrugliji, a novci su povećali svoju veličinu te

[152] Sydenham, E., A., nav. dj., str. 66.
[153] Sydenham, E., A., nav. dj., str. 59.
[154] Kos, P., 1997., nav. dj., str. 29.

poboljšali slova. Tijekom trećeg razdoblja postignuta je posljednja faza reforme. Tada je bila vidljiva manja smanjena veličina i težina novca te početak uvođenja oznaka vrijednosti. Oznaka vrijednosti može se pratiti na gotovo svim reformiranim novcima te je takav stil bio smatran točnim sve do nove Dioklecijanove reforme.[155]

Na natpisima na licu novca postojalo je pravilo koje je pokazalo kako su duži natpisi karakteristični za ranije razdoblje Aurelijanove vladavine, a kraći natpisi pojavili su se tek oko sredine vladavine i trajali su do kraja njegove vladavine. Stoga je dokazano kako su se u prvom i drugom razdoblju reforme koristili natpisi na licu koja se kasnije nisu više pojavljivala. To su natpisi *Imp C Avrelianvs Avg, Imp Avrelianvs Avg* te *Avrelianvs Avg.* Jedina iznimka pojavila se u imenu *Domitius* čija se kratica *Dom* (slika 6) ili *D* koristila samo u nekoliko kovnica. Ovdje se ističe kovnica u Sisciji za koju se smatra da je prva preferirala korištenje kratica *D* ili *Dom* u drugoj i trećoj fazi Aurelijanove reforme.[156] Uz emisije novca koje je izdavao car vežu se i emisije novca njegove žene Ulpije Severine. Ranije se smatralo kako su car i carica imali međusobno podjeljene kovnice, no to se pokazalo točnim samo za kovnicu u Lugdunu u kojoj su radionice A i C kovale Aurelijanov, a kovnice B i D Severinin novac.[157] Također, kovnice su u cijelosti odražavale poboljšanja koja su se događala u javnim poslovima. Prije reforme bili su kovani jedino zlatnici (*aurei*) i antoninijani, a nestala je čak i skromna proizvodnja brončanog novca koja se pojavila za vrijeme Klaudija II. Stoga u reformi možemo pronaći i denare, sestercije i manje brončane novce poput dupondija i aseva koji su bili ponovo u optjecaju.

Iako je Aurelijan u svojim prvim izdanjima reformiranog novca približno imitirao veličinu originalnog novca cara Karakale, ipak nije uspio postići težinu kakvu su imali prvi antoninijani. Također, novci prije reforme pokazivali su znatnu različitost legendi na naličjima novca, a oni novci koji su izdavani kasnije te kojega danas imamo sačuvanog u najvećem broju, sadrže nekoliko različitih tipova legendi koje su karakteristične za više kovnica. Zbog sve razvijenijeg monetarnog sustava paralelno su se razvijale i centralizacijska te birokracijska kontrola koja su bile ujedno i snaga i slabost zadnjih stoljeća Rimskog Carstva.[158] Također, car Aurelijan nije imao puno različitih legendi koje je upotrebljavao na svojemu novcu te je vrlo rijetka bila i pojava provincija na legendama prije reforme. Iz tog razdoblja danas su nam poznate samo

[155] RIC, V, 1, str. 248–249.
[156] RIC, V, 1, str. 254–255.
[157] RIC, V, 1, str. 253.
[158] RIC, V, 1, str. 252.

legende koje uključuju imena Dacije, Panonije i Ilirika. Pritom su vrlo rijetki *Dacia Felix* i *Pannoniae*. Zatim postoje natpisi koji su bili nešto češće izdavani *Genivs Illv.* te *Virtvs Illvrici* a najčešći natpis bio je *Genivs Illvr*. Takvu je razliku vrlo zanimljivo usporediti s referencijama na te provincije koje su bile vrlo česte za vrijeme Trajana Decija, cara kojega su izabrale panonske legije. No, za vrijeme cara Aurelijana moguće je pretpostaviti da je postojala aluzija ne samo na njegovo porijeklo već i na njegovu reorganizaciju obrane sjevernih provincija Carstva i Istočne Europe.[159] Car Aurelijan nije imao puno različitih natpisa niti na licu novca. Najčešći natpisi bili su *Imp C L Dom Avrelianvs Avg*, *Imp C Dom Avrelianvs Avg*, *Imp C Avrelianvs Avg*, *Imp Avrelianvs Avg* te *Avrelianvs Avg.*

Vladavina cara Proba obilježena je aktivnošću velikog broja kovnica te otvaranjem novih radionica. Sve kovnice bile su vrlo zaposlene, a njihova izdanja su vrlo brzo izlazila te su uključivala i uporabu velikog broja kovničkih oznaka. Car Prob nije mijenjao vrijednosti novca kakve je u reformi postavio Aurelijan. Novci njegove vladavine sastojali su se od zlatnika koji su se kovali u velikom broju u gotovo svim kovnicama, zatim velik broj antoninijana, nekoliko denara, dupondija, aseva te manjeg broja brončanog novca, vjerojatno semisa. Nije iznenađujuće da su za vrijeme tako ratobornog i moćnog cara postojali različiti portreti cara u oklopu i cara s plaštem, koje je uglavnom pratio natpis *Virtvs Probi Avg* (slika 7) i titula *Invictvs*.[160] Međutim, titula nepobjedivog cara, koju je često stavljao na licu i naličju novca, većina autora ne pripisuje nikakvom posebnom uspjehu. Zanimljivo je i primjetiti sličnosti između cara Hostilijana i Proba. Naime, obojica su koristili duže natpise koji su karakteristični za početak vladavine, a kasnije postupno prelaze na kraće. No, na novcu cara Proba uočavamo puno više iznimki, koje su se razlikovale u kovnicama i radionicama. Ponekad se jedna legenda na naličju novca mogla koristiti u svakoj radionici kovnice kroz jednu emisiju u kombinaciji s više različitih legendi na licu novca, od kojih su neke bile iste u svim radionicama. Takva pojava netipična je jer su majstori kovničari gotovo uvijek imali legende ili detalje koji ih razlikuju. Stoga za vrijeme cara Proba vrlo teško pratimo rad kovnica, pogotovo kovnica u Ticinu, Sisciji i Serdici. Čini se vrlo vjerojatnim da su poteškoće za točno razlikovanje novca među njima došle zbog povremenih razmjena majstora te vrlo moguće i oznaka kovnica iz

[159] RIC, V, 1, str. 253.
[160] RIC, V, 2, str. 1–2.

jedne u drugu.[161]

U to vrijeme kovnica u Sisciji imala je čak sedam radionica dok je pred kraj njegove vlasti imala šest. Spomenuta razmjena majstora najčešće se događala u odnosu Siscija – Ticin, među kojima je došlo do kršenja dogovora po kojem bi obje kovnice trebale koristiti latinske brojeve u svrhu razlikovanja radionica. U početku se koristila latinska oznaka vrijednosti (XX, XXI) a zatim dolazi do pojave grčkih oznaka (uglavnom *Ka*), koja je u Sisciji i Ticinu stvorila još veću zbunjenost. Car Prob je također ostao zapamćen po velikom broju novca kojega je kovao te kojega je pratio vrlo velik broj legendi na njegovom licu. Tijekom prve polovice njegove vladavine, kako sam već ranije spomenula, karakteriziraju ga dugi natpisi na licu od kojih su *Imp C M Avr Probvs P F Avg* te *Imp C M Avr Probvs Avg* kovani u svim kovnicama. Zanimljivo je primjetiti kako je kovnica u Sisciji u njegovo vrijeme očito imala vrlo veliku važnost. Osim što je, kako sam već spomenula, tada imala sedam, te pred kraj šest radionica, uočavamo i sedam natpisa na licu novca koji se kovao samo u Sisciji te još dva natpisa koje je dijelila s kovnicom u Rimu. Također, kovani su i novci koji na naličjima imaju natpise *Siscia Probi* te *Siscia Probi Avg*, a prikazuju Sisciju koja drži dijademu u rukama između dviju rijeka, Save i Kupe. Od naličja koja se odnose na Ilirik postoji samo jedan, *Restit Illvrici*, dok se Panonija uopće ne spominje. Ostala naličja na novcu bila su uglavnom ratnog karaktera. Spomenuta dva natpisa o Sisciji koja je upotrebljavao samo car Prob, jedina su dva natpisa o tom gradu na rimskom carkom novcu uopće.

Također, moramo istaknuti Julija Panonskog koji je svojom politikom uspio uvesti nemir te na području Siscije omesti kovanje rimskog carskog novca na kratak period. Naime, Marko Aurelije Sabin Julijan ili Julije Panonski bio je uzurpator od 283. do 285. godine (*Marcus Aurelius Sabinus Iulianus*) te je u sklopu toga bio protivnik rimskog cara Karina ili Maksimijana. Nakon smrti cara Numerijana 284. godine, car Dioklecijan bio je proglašen carem čemu se protivio stariji brat Numerijana Karin (283.-285. g.) koji je bio zakoniti vladar. Takva situacija ohrabrila je uzurpatora Marka Aurelija Sabina Julijana koji je bespravno uzeo carski naslov u Panoniji čime si je omogućio kovanje vlastitog novca u Sisciji.[162] S obzriom da za razdoblje njegovog djelovanja imamo vrlo malo padataka, najvrijednija je činjenica da

[161] RIV, V, 2, str. 7.
[162] Gračanin, H., 2010., nav. dj., str. 41.

je kovnica u Sisciji bila pod njegovom upravom 284. godine.[163] Tada je počeo kovati svoj novac, uglavnom s legendama na naličju koja su slavila Panoniju, *Pannoniae Avg*. Za vrlo kratko vrijeme bio je priznat u Panoniji kada ga je najvjerojatnije ubio car Karin. Mnogi numizmatičari smatraju kako upravo zbog Julija Panonskog i njegove uprave nad kovnicom u Sisciji, Dioklecijan u razdoblju prije reforme nije kovao svoj novac tamo. Međutim, to nikada nije bilo točno potvrđeno, iako caru Dioklecijanu i njegovim suradnicima kovnica u Sisciji na samom početku vladavine nije bila od velikog značaja.

Dioklecijan je proveo brojne reforme, a jedna od većih bila je i reforma novca. Točan datum reforme nije poznat, ali pretpostavlja se da je najranije moguće bila 293., a najkasnije 296. godine. Reforma prethodi pojavi inovacija u težini i stilu kovanja zlatnika, od čega je zapravo i krenula cijelovita reforma monetarnog sustava. Njemački povjesničar Otto Seeck sažeo je promjene koje je uočio u težini zlatnika cara Dioklecijana i njegovih suradnika u četiri klase. Prva klasa objavljena je do 286. godine, te je *aureus* tada težio nešto manje od 4 grama. Zatim druga klasa koja je završena do 290. godine kada se težina povećala i iznosila 4.68 grama. U trećoj klasi, koja se razvila oko 290. godine težina se ponovo povećala te je iznosila 5.48 grama. Četvrta klasa nije imala stabilan vremenski okvir, ali ju karakteriziraju iznimno rijetki primjerci novca koji su težili čak oko 6.55 grama. U to vrijeme, novi *aureus* bio je težak 1/6 libre s čime je uspio dostići vrijednost od 50.000 denara čistog srebra te je car na taj način pokušao zaustaviti dizanje cijena koje bi mogle oštetiti državu pomoću zakona o maksimiranju cijena, *Edictum de pretiis*.[164] Osim novog zlatnika Dioklecijan je obilježio numizmatičku povijest Rimskoga Carstva kada je 294. godine uveo novi oblik srebrnog novca nazvanog *denarius argenteus*. Čistoća srebrne kovine iz koje su ga kovali, dosegla je 90%, čime je svojom kvalitetom pretekla prve antoninijane, koji su imali između 50 i 40% srebra. Odlučio se kako neće kovati sestercije i dupondije, ali je nastavio kovati vrlo mali broj aseva i vrlo vjerojatno semise. Jednako tako, tek su Dioklecijanove reforme stale na kraj simboličkom prikazu Panonije na novcu, jer je tada Panonija podijeljenja na četiri dijela (*Pannonia Savia, Pannonia Prima, Pannonia Secunda* i *Pannonia Valeria*), da bi se zauvijek slomila moć njihovih namjesnika.[165] Stoga vrlo teško možemo pronaći legende na

[163] RIC, V, 2, str. 214.
[164] Babelon, J., nav. dj., str. 100.
[165] Pinterović, D., nav. dj., str. 86-87.

novcu koje se odnose na Panoniju i Ilirik ali niti na bilo koju drugu provinciju koja je u tom razdoblju bila značajna za Carstvo. U podacima, koje sam koristila za ovaj rad uspjela sam pronaći samo jedan primjer legende *Virtus Illurici* kod cara Maksimijana, koji navjerojatnije s tom legendom slavi duh iliričke vojske kao što su to radili Trajan Decije i Aurelijan. Međutim, na temelju jednog primjera ne možemo zaključiti da je to uistinu bilo tako.

Najčešća legenda na naličju novca odnosila se na zaštitnička božanstva careva Dioklecijana i Maksimijana, Jupitera i Herkula. Jupiter se prikazivao kao *Conservator*, *Fulgerator*, *Propugnator*, *Tuator*, *Ultor* i *Victor*, a u kovnicama u Sisciji, Antiohiji i Tripoliju dva boga prikazana su zajedno kao *Conservatores*. Herkul je također počašćen nazivom *Conservator* te nazivima *Invictus*, *Pacifer* i *Victor* koja su gotovo uvijek povezana s legendom *Virtvs* ili *Virtvti Avgg*.[166] Za cara Dioklecijana posebno se ističu sljedeće legende na naličju: *Mars Victor*, *Hercvli Invicto Avgg*, *Hercvli Pacifero*, *Iovi Conservat*, *Iovi et Hercvli Cons Avgg*. Sa sličnim se legendama ističu i novci Maksimijana što je posebno zanimljivo budući da je bio zvan *Herculius*. Legende na njegovom novcu donose razne varijacije dva boga zaštitnika ali najčešći su: *Hercvli Invicto Avgg*, *Hercvli Pacifero*, *Iovi Avgg*, *Iovi Conservatori* (slika 9). Oba cara karakteriziraju i vrlo brojni različiti natpisi na licu novca koji su uglavnom sadržavala nazive njihovih punih imena i titula koje su koristili (slika 8 i 9). Car Dioklecijan je nakon preuzimanja vlasti nad kovnicom u Sisciji počeo tamo i kovati novac. Njegov je novac izašao u više emisija, a natpisi na tim novcima bili su *Imp C C Val Diocletianvs P Avg, Imp C C Val Diocletianvs Avg, Imp C Val Diocletianvs P F Avg* (slika 8), *Imp C Diocletianvs P F Avg* te natpis *Imp C Diocletianvs Avg*. Za razliku od cara Dioklecijana, Maksimijan je imao više emisija novca koje su bile kovane u toj kovnici. Neki od njegovih natpisa iz kovnice u Sisciji bili su: *Imp C M Avr Val Maximianvs P F Avg* (slika 9), *Imp C M A Val Maximianvs P F Avg* te *Imp C Maximianvs P F Avg.*

5. RUDNICI I KOVNICE RIMSKOGA CARSTVA NA PODRUČJU ILIRIKA

Dolaskom Rimljana na područje Ilirika sve je više u upotrebi rimski novac, koji

[166] RIC, V, 2, str. 211.

je za vrijeme Carstva na tom prostoru bio u svakodnevnoj upotrebi. Kako sam već ranije spomenula, to je područje za Carstvo bilo od iznimne važnosti budući da su Rimljani prepoznali njegova prirodna bogatstva, koja su uskoro počeli iskorištavati, među ostalima i kovine potrebne za izradu novca. Također, uz rudnike, koje su otvorili na tom području, Carstvo se odlučilo za otvaranje brojnih kovnica, od kojih svakako veliki značaj imaju i kovnice u Sisciji i Sirmiju, koje se nalaze na panonskom prostoru. Stoga ću u ovom poglavlju istaknuti važnost tih krajeva, koju su dobili zahvaljujući otvaranju rudnika i kovnica. No, prije svega treba razumjeti zašto je Rimsko Carstvo imalo ekonomsku korist od tih provincija te kako je došlo do razvoja gospodarstva na tom području.

Veliku je ulogu gospodarstvo odigralo u svjetskoj povijesti, jednako kao što i danas zauzima jedno od vodećih pitanja svake države. Dalmacija i Panonija su u prvom i drugom stoljeću doživljavale vrlo povoljne političke, privredne i društve okolnosti te vojnu sigurnosti koja je potaknula napredak u gospodarstvu i trgovini u cijeloj državi.[167] Rast gospodarstva i trgovine ostavili su nam i vrijedne numizmatičke podatke toga vremena. Govorimo, naravno, da se gospodarstvo u Panoniji razvijalo zahvaljujući blizini velikog broja vojnika koji su gotovo svakodnevno bili prisutni uz dunavsku granicu.[168] Međutim, prije nego što su rimski vojnici došli do granice, stanovnici Panonije su, zbog dobrih trgovačkih i kulturnih odnosa sa sjevenim prostorima, za svoje potrebe koristili keltski i norički novac.[169] Iz osvajanja Ilirika rimska je država dobila velike ekonomske koristi koje su odmah po osvajanju počeli iskorištavati. Naime, uglavnom su iskorištavali rudno blago te se bavili njegovim izvozom. Osim toga, i brojni su trgovci uspjeli iskoristiti takvu situaciju koja im je omogućila da prodaju robu i u zabačenim dijelovima toga kraja.[170] Međutim, Carstvo je najprije trebalo učvrstiti svoju vlast na tom području kako bi uopće moglo doći do napretka i ostvarivanja suradnje, što je naravno zahtijevalo vrijeme potrebno za stabilizaciju stanja na tom području.

Nakon što se situacija stabilizirala, na ovim su se panonskim prostorima pojavile i državne kovnice. Naime, zbog sve većih potreba koje su bile nužne za ratovanja na Istoku ali i uzdržavanja vojske, Carstvo je bilo u mogućnosti plaćati zbog uključivanja novih kovnica u sustav državin kovnica, koje su trebale kovati isključivo

[167] Matijašić, R., nav. dj., str. 23.
[168] Na istome mjestu.
[169] Rendić- Miočević, D., nav. dj., str. 76.
[170] Sanader, M., nav. dj., str.160.

za potrebe ratovanja.[171] Prije svega treba razumijeti na koji je način kružio novac u Rimskom Carstvu. Najbolje informacije o kruženju određenih vrsta novca u različitim razdobljima pružaju istraživanja novčanih nalaza, pri čemu treba razlikovati pojedinačne, grobne i pronađene grupne ostave novca. Uglavnom analiza pojedinačno pronađenog novca je od velikog značaja za istraživanje novčanog kruženja na pojedinim područjima i s tim posredno i za bolje poznavanje lokalnih ekonomskih razmjera.[172] Kako bi kruženje započelo, država je trebala imati određene prihode. Ti su se prihodi sastojali od poreza (neposredni porez, porez na imovinu, carinske pristrojbe), zakupnina i najamnina, darova te pristojbi od nasljedstva. Osim toga, sirovina za kovanje novca dobivala se iz rudnika i od vojnoga plijena. Svi proizvodi iz kovnice išli su u državnu blagajnu, iz koje su plaćali izdaci, prvo za plaće vojsci i državnim službenicima.[173] Brojčano najvažnije od tih primatelja nesumljivo su bile legije: moglo bi se reći, konzervativno, da je stalna vojska od oko 150.000 ljudi, koji godišnje primaju najmanje 223 denara po čovjeku - ukupno više od 33 milijuna denara.[174] No, osim toga postojali su i izdatci u obliku materijalnih troškova, koji bi pokrivali hranu, opremu te podjelu žita, za svo stanovništvo. Uz to postojali su i razni drugi oblici troškova poput izgradnje javnih građevina (ceste, zgrade), darova (npr. vojsci) te plaćanja saveznicima. Taj bi novac dolazio i do stanovništva koje je plaćalo poreze. Također, sloj društva koji je činio većinu uglavnom bi dio novca, koji je dolazio do njih, izgubili (oko 2 %), dio bi sakrili te dio ponovo davali u državnu blagajnu putem raznih poreza i na taj je način krug bio zatvoren. Ono što ne možemo saznati iz takvog kruženja novca i što ne možemo točno tvrditi je s kojim su se novcem svaki dan sretali stanovnici različitih dijelova Rimskoga Carstva.[175] Osim toga, dio rimskoga novca završio bi i u izvozu posredovanjem raznih trgovaca, što objašnjava zašto na udaljenim područjima koja nikada nisu pripadala Rimskom Carstvu, pronalazimo rimski novac. Uz to, dodala bi da je i rimska odjeća sama po sebi pomagala vlasniku da izgubi svoj novac. Naime, rimska odjeća nije imala džepove te su se male stvari nosile u naborima odjeće, kao što je to bio *sinus*[176], a novac se mogao držati u torbici (*marsupium*) u ruci ili pričvšćenoj za pojas.[177] Prema

[171] Rendić–Miočević, D., nav. dj., str. 76.
[172] Kos, P., 1997., nav. dj., str. 84.
[173] Kos, P., 1997., nav. dj., str. 85.
[174] RIC, I, str. 9–10.
[175] Kos, P., 1997., nav. dj., str. 85.
[176] Sinus, lat. – jedan od elegantnih uzoraka nabora u rimskoj odjeći.
[177] Cleland Lisa, Glenys Davies, Lloyd Llewellyn-Jones, *Greek and Roman dresses from A to Z,*

tome, takav oblik nošenja novca vjerojatno je jedan od načina kako su putnici, trgovci te vojnici gubili novac te koji su kasnije pronađeni i analizirani.

U želji za rastom životnoga standarda, građani su započeli s oponašanjem načina života kakav se odvijao u glavnom gradu. Na taj su se način počeli pojavljivati i različiti obrti u provincijama a neki od njih zabilježeni su u Iliriku, poput kamenoklesarstva, kiparskih radionica, keramičarskih i opekarskih radionica, radionica stakla, jantara te gliptika. Također, proučavajući povijest Rimskoga Carstva uočavamo stalno prisustvo pojma limesa. Nakon što je, u ranijem razdoblju, taj pojam označavao put kroz šumu ili močvaru u neprijateljskoj zemlju, u doba Carstva limes je posato uporedan put s granicom a zatim i pogranični pojas s utvrđenjima i jarkom.[178] Budući da je u to vrijeme takav put izrazito bitan i korišten, što zbog vojske, što zbog trgovaca i obrtnika, logično je zaključiti da je i određena količina novca kružila na tako prometnom području. Prema tome, važno je istaknuti rimske ceste koje vode od Akvileje do dunavskog bazena duž kojih su se nalazili gradovi u kojima možemo pratiti numizmatičke nalaze: *Emona* (Ljubljana), *Celeia* (Celje), *Vindobona* (Beč), *Aquincum* (Budimpešta). Usporedna cesta je išla od Poetovija preko Iovije (Ludbreg) do Murse, a od Murse se spajala s cestom za Sirmij. Ne smijemo zaboraviti niti važnosti rijeka i njihovu plovnost, budući da su Rimljani za sebe vrlo dobro znali koristiti njihove prednosti. Stoga, osim kopnenim putem, određena količina novca kružila je i plovnim putem. Osim Dunava, Rimljani su najviše koristili plovnost Save i njezinih pritoka Une, Japre, Sane, Kupe. Također, Siscija je, kao grad na tri rijeke, bila bitna te su Rimljani tamo smjestili mornaricu (*classis Flavia Pannonica*) te znamo da su u to vrijeme postojala i udruženja brodara (*collegium navicullariorum*).[179]

5. 1. RUDNICI

Kako bismo pogledali u sam rad kovnica s područja Ilirika moramo prvo dobiti uvid u sirovinu neophodnu za rad kovnica. Naime, Rimljani su za razne potrebe koristili rudnike od kojih se ističu rudnici srebra iz Sardinije, Hispanije, Galije, Britanije

Routlege; London and New York, 2007., str. 15.
[178] Mirković, M., nav. dj., str. 1.
[179] Sanader, M., nav. dj., str. 157.

te s područja Ilirika.[180] No, treba utvrditi okvirnu godinu početka korištenja takvih materijala u Iliriku, kako bismo znali kada se takva vrsta industrije počinje razvijati, zatim kada je na vrhuncu te kada dolazi do krize. Naime, prema Pliniju, srebro se nije kovalo u Rimu sve do 269. godine pr. Kr., pet godine prije prvog punskog rata. Međutim, nema primjerka novca koji se može pripisati tom razdoblju te se ni srebrni novci kovani u Rimu ne mogu pripisati ranijem razdoblju od zlatnog novca, 207. godine pr. Kr.[181] Nadalje, *aureus*, zlatni novac, svoje je prvo izdanje, tj. svoj prvi kov doživio u Rimu odakle se trend kovanja zlatnika širio u druge dijelove Carstva, što lako moguće možemo povezati s blizinom rudnika određenih kovnica. Gotovo sve kovnice na području rimskih provincija kovale su carski novac koji je na legendama sadržavao bogate političke, geografske, gospodarske i kulturne reminiscencije s kojima su carevi isticali njihove vrijednosti.[182]

Za potrebe ovoga rada najbitniji su podaci o količinama srebra i zlata pronađenih u rudnicima na području Panonije, koji su se zatim koristili za izradu novca, što u iliričkim kovnicama, što u kovnicama drugoga područja unutar Carstva. Zbog velikog ekonomskog interesa Rimljani su se trudili što bolje iskoristiti rudnike osvojenih provincija. Zbog velike važnosti takvih područja bili su vrlo dobro povezani mnogim cestama ali su bili i vrlo dobro naseljeni.[183] Razdoblje Principata je razdoblje kada su ilirički rudnici bili najaktivniji. Naime, za izvoz velike količine srebra s tog područja isticala su se područja oko Ulpijane u Dardaniji (Kosovo), oko Domavije (u središnjem Podrinju), na Kosmaju u zapadnoj Srbiji, na Rudniku u jugozapadnoj Srbiji te oko rijeka Lima i Čeotine u Sandžaku.[184] Međutim, Rimljani nisu bili prvi koji su otvorili rad u spomenutim rudnicima, već je poznato kako su oni radili i ranije. Također, znamo kako se i nakon pada Zapadnog Rimskog Carstva nastavilo iskorištavati rudnike, jednako kao što su istočnorimski carevi nastavljali kovati novac. No, rad nekih od ovih rudnika možemo pratiti i u razdoblju srednjega vijeka, što ide u prilog velikoj količini prirodnog bogatstva rudnika. Budući da su Rimljani znali koliko je bitno bilo imati vlastite izvore raznih sirovina, smatrali su važnim odvojiti metalurške od rudarskih pogona iz sigurnosnih razloga. Stoga su, potaknuti strahom

[180] Škegro, Ante, *Eksploatacija srebra na području rimskih provincija Dalmacije i Panonije*, Opvscvla archaeologica, Vol. 22, No. 1, 1998., 89–117., str. 98.
[181] Madden, Fred. W., *The Handbook of Roman Numismatics*; John Russel Smith, Soho Square; London, 1861., str. 5.
[182] Rendić- Miočević, D., nav. dj., str. 75.
[183] Sanader, M., nav. dj., str. 165.
[184] Škegro, A., 1998., nav. dj., str. 98.

od širenja raznih informacija pred domaćim stanovništvom ili čak uzurpatorima vlasti, oružje i novac najčešće proizvodili daleko od mjesta svojih rudnika.[185]

Za vrijeme markomanskih ratova car Marko Aurelije (161.–180. g.) uspio je poboljšati upravu iliričkog rudarstva. Naime, umjesto toga da vodstvo rudnika srebra bude okupljeno po provincijalnom principu kako je dotada bilo, car je združio sve panonsko–dalmatinske rudnike pod vodstvo jednog carskog upravitelja nazvanog *procurator metallorum Pannonicorum et Dalmaticorum*.[186] Početak iskorištavanja rudnika te uprava jednog carskog upravitelja uzrokovala je uspostavu boljih veza s tim područjem. To vidimo i u češćim posjetima cara tim područjima kada se sve više razvijaju reminiscencije na legendama carskoga novca. Takav oblik legendi na novcu rimskih careva pripadaju legendama etničkih i geografskih karakteristika poput *Genius Illyrici, Siscia* ili *Danuvius*, vojničkih karakteristika *exercitus Delmaticus, exercitus Illvricus* te rudnički novac ili novac gospodarstveno–rudarskih karakteristika na legendama poput *Metalli Pannonici* ili *Metalli Ulpiani Dalmatici*.[187] Zanimljivo je primjetiti da su rimski rudnički novci upravo zahvaljujući legendama sačuvali sjećanje na bogatstvo i rudarsku aktivnost na samo četiri već od ranije bitna europska područja: Dalmacija (Delmati), Dardanija (dio provincije Mezije), Norik i Panonija.[188]

Naime, do sada znamo kako se na panonske rudnike srebra odnose tri serije novca cara Marka Ulpija Trajana iz 111. ili 112. godine.[189] Prva serija na naličju koristi natpis *Metalli Vlpiani Pann(onici)*, dok druga serija ovog cara ima natpis *Metal(lis) Pannonicis*.[190] Prema tome, rudnici sa područja Panonije i Ilirika nisu novost koju uvode ilirički carevi već su samo nastavili ranije započetu tradiciju opskrbljivanja sirovina za izradu novca. Uz iliričke careve možemo povezati samo iskorištavanje tih rudnika ali ne i kovanje rudničkog novca. Jednak slučaj bilježimo i u primjeru sa kovnicama. Međutim, doznajemo kako se materijal koji se dobivao iz rudnika s područja Ilirika nije nosio samo u najbliže kovnice, već su zlato i srebro nerijetko prevoženi u kovnice izvan Ilirika, poput one u Rimu ili Milanu. Kako sam već ranije spomenula, Rimljani su radi sigurnosti odvojili rudnike od lokalnog stanovništva te su ih nadzirale vojničke jedinice i konzularni beneficijari[191] koji su bili razmješteni

[185] Sanader, M., nav. dj., str. 165.
[186] Škegro, A., 1998., nav, dj., str. 98.
[187] Rendić-Miočević, D., nav. dj., str. 75.
[188] Rendić-Miočević, D., nav. dj., str. 81.
[189] Škegro, A., 1998., nav. dj., str. 99.
[190] Na istome mjestu.
[191] *Beneficiarii consulares*, legionari koji su radili u pokrajinskoj upravi (Pundt, Heather Ann, *Mining*

po utvrdama radi kontrole. Za to vrijeme prokurator je imao upravnu, sudsku te ekonomsku vlast nad rudarskom regijom (*intra fines metallorum*) car je bio jedina osoba kojoj je odgovarao.[192] Između ostalog, materijal dobiven iz rudnika nije se koristio samo za izradu novca, već i za izradu oružja, posuđa te raznoraznih dekorativnih predmeta, poput prstenja, narukvica i sl.

5. 2. KOVNICE

Kada govorimo o povijesti Ilirika ne možemo ne spomenuti ulogu i značaj kojeg su imali gradovi Siscija i Sirmij. Naime, do otvaranja kovnica u Sisciji i Sirmiju kao i brojnih drugih novih kovnica došlo je zbog inflacija koja je pogodila Carstvo u III. stoljeću, kako ne bi došlo do narušavanja normalnog gospodarskog života Carstva. Do tada, glavna kovnica novca bila je ona u hramu Junone Monete u Rimu, ali zbog novih i sve većih potreba novca, na cijelom području Carstva stvorene su mreže kovnica koje su postupno počele utiskivati obilježja svojih kovnica na novac.[193] Naime, spomenute panonske kovnice, ali isto tako i kovnice drugih područja Carstva, kovale su novac raznih vrijednosti, nominala i materijala s različitim legendama. Rimsko je Carstvo imalo brojne kovnice koje nisu sve radile u isto vrijeme. Tijekom čitavog trećeg stoljeća, sve do Dioklecijanove monetarne reforme, u Carstvu su djelovale slijedeće kovnice: *Lugdunum* (274.–294. g.), *Colonia Agrippinensis* (257.–274. g.), *Roma* (cijelo treće stoljeće), *Mediolanum* (259.–273. g.), *Ticinum* (274.–294. g.), *Siscia* (262.–294. g.), *Sirmium* (265.–268. g.), *Viminacium* (246./47.–257. g.), *Serdica* (270./71.–282. g.), *Heraclea* (285.–294. g.), *Antiochia* (254.–258. g. i 262.–294. g.), *Samosata* (255.-? g.), *Cyzicus* (268.–294. g.). Razne kovnice djelovale su i nakon Dioklecijanove reforme, među njima bile su i *Sirmium* (324.–326. g. i 351.–365. g.) te *Siscia* (294.–V. st.).[194]

Od samog početka moralo je biti očigledno da velika organizacija kao što je rimska kovnica mora raditi na čistim i jasnim linijama, osiguravajući redovnu opskrbu i

---

Culture in Roman Dacia Empire, Community, and Identity at the Gold Mines of Alburnus Maior ca. 107-270 C.E.; Portland State University, 2012., str. 86).

[192] Škegro, A., 1994., nav. dj., str. 173.

[193] Vulić, Farac, nav. dj., str. 12.

[194] Kos, P., 1997., nav. dj. str. 192–193.

redovnu kontrolu te je vjerojatno zbog te svrhe podijeljena u brojne radionice.[195] Prema tome, Siscija i Sirmij imaju kovnice koje imaju određenu vrijednost za Carstvo te su na području Ilirika zapravo bile jedine vodeće i aktivne kovnice. Osim toga, obje kovnice u spomenutim gradovima imaju po dvije radionice (*officinae*), koje idu u prilog bogatstvu i važnosti ovih kovnica kao i njihovoj individualnosti. Iako znamo da je kovnica u Sisciji, kako sam ranije spomenula, za vrijeme cara Proba u jednom trenutku imala čak i sedam radionica. No, ako ih usporedimo s kovnicom iz Rima koja je kroz gotovo cijelo vrijeme postojanja imala šest radionica, ipak primjećujemo kako su kovnice na području Ilirika bile manje. Oznaka kovnice bila je u većini slučajeva oblikovana iz tri ili četiri elementa. Prvi element bila je oznaka za novac i označavala se slovima *P* (*Pecunia*, latinski za novac), *M* (*Moneta*) ili *SM* (*Sacra Moneta*), koja su često izostavljena dok se u nekim oznakama skraćeno ime kovnice pratilo s *PS* (*Pecunia Sacra*) a oznake na zlatnom novcu često završavaju slovima *OB* (obriza – rafinirano ili čisto zlato). Drugi element odnosio se na kraticu grada kovnice (obično jedan do četiri slova a najviše sedam). Treći element, u obliku latinskog i grčkog slova ili rimskog broja označavao je radionicu. Posljednji element bila je oznaka serije ili emisije novca dotične radionice koje su mogle uključivati simbole kao što su na primjer točkice, polumjesec ili grana te se na taj način vjerojatno pokazivalo kada je novac iskovan, odnosno tko je tada bio odgovoran za radionicu.[196]

Tehnika izrade novca bila je jednaka u svim radionicama te se uglavnom svodila na kovanje čekićem. Za izradu novca kovničari su koristili drveni stalak u kojega bi postavili donji kalup, zatim su na taj kalup stavljali novčanu pločicu koju bi prekrili s gornjim kalupom. Kada bi sve dobro postavili slijedio je snažan udarac čekićem po gornjem kalupu što bi uzrokovalo da se u novčanu pločicu utisnu slike gornjeg i donjeg kalupa.[197] Budući da je kovnica s čekićem koristila vrlo mali broj alata za izradu novca, nerijetko su se ti alati nosili i na bojne pohode kako bi se tamo kovalo za potrebe vojske. U prilikama kada je na limesu bilo neprilika i kada se pritisak na carsku obranu povećavao, ova praksa počela se sve češće uporabljati. No, zbog ovakvih posebnih okolnosti carevi nisu dozvoljavali da dođe do pretjerano nekontroliranog kovanja novca, iako u takvim situacijama bilježimo pokušaje falsificiranja rimskog carskog novca. Pojava krivotvorenja novca polako je počela

[195] RIC, IV, 3, str. XVI.
[196] http://www.forumancientcoins.com/numiswiki/view.asp?key=Roman%20Mints (pristupljeno: 26. kolovoz 2017.)
[197] Bauer, A., nav. dj., str. 314.

uzimati sve više zamaha. Naime, veliki je broj antičkih krivotvorina pronađen skupa s originalnim materijalom, a prava slika tih oblika novca za vladanja mnogih careva ozbiljno je zamagljena takvim ležernim sjedinjenjem pravog i lažnog novca.[198]

Kovnica u Sirmiju započinje s radom 265. godine ali je već nakon tri godine zatvorena. Numizmatičar Bože Mimica smatra kako još uvijek nema dovoljno podataka koji bi konkretnije potvrdili da je kovnica tada uistinu bila u pogonu. Naime, smatra kako je 320. godine kovnica započela s radom, što je neprekidno trajalo šest godina s dvije *officine* (radionice).[199] Međutim, Peter Kos tvrdi kako je kovnica u Sirmiju imala još jedno razdoblje u kojemu je aktivno djelovala a to je od 351. do 365. godine. Radionica kovnice, koja je predstavljala vrlo bitan dio svake kovnice, nije samo dio proizvodnje koja točno slijedi susjednu radionicu: ona je individualna radionica sa svojim samostalnim likom, koji oblikuje neku vrstu osnovne jedinice u sklopu kovnice i naravno, podređena je stilu svoje kovnice.[200] S obzirom da znamo kako su se na području današnje Srijemske Mitrovice nalazile dvije radionice, moramo uzeti u obzir i očekivane rezultate istraživanja kada gledamo novac iz te kovnice. Budući da svaka radionica daje svoj doprinos i svoju individualnost, očekivano je da novac iz iste kovnice bude različit po određenom detalju. No, pitanje je koliko je novca danas poznato za koje možemo tvrditi da potječu iz iste kovnice a da ih možemo razvrstati po radionicama. Ponekad su ti razlikovni detalji bili vrlo mali i golim okom nevidljivi. Radionice su imale svoje vlastite radnike, koji su pružali doprinos originalnosti glavnim modelima propisanim od strane vladajućih careva.[201] Također, u vremenu krize trećega stoljeća, kada su se carevi vrlo brzo mijenjali na vlasti, još je teže pratiti novac te ga razvrstati prema njihovim radionicima jer znamo da je svaki car posebno izdavao svoj novac. Budući da je tijekom III. stoljeća kovnica u Sirmiju radila samo tri godine, ona nije imala toliku vrijednost kao što je to imala kovnica u Sisciji. Tijekom rada kovnice u Sirmiju novci, koji su tamo kovani imali su sljedeće oznake: *Sir, Sirm, Sirob, Sm*.

Značajan udio rimsko–provincijskih nalaza pokazuje da je panonsko učešće u metalnoj produkciji Carstva odigralo mnogo važniju ulogu nego se obično misli, a unutar panonskog učešća veliki dio proizvoda nastalo je u Sisciji.[202] Stoga je jedna

[198] RIC, IV, 3, str. XVII.
[199] Mimica, B., nav. dj. str. 264.
[200] RIC, IV, 3, str. XVI.
[201] RIV, IV, 3, str. XVI–XVII.
[202] Buzov, Marija, *Applied arts in Rome*, Histria Antiqua, 19/2010., 111–124., str. 120.

od najbitnijih kovnica Rimskog Carstva, *Siscia*, počela raditi još za vrijeme cara Galijena 262. godine, te je uz nekoliko kratkih stanki, poput one kada je kovnicu zauzeo Julilje Panonski za vlastite potrebe, djelovala sve do smrti cara Honorija 423. godine.[203] Kovnica je na lokaciji u Sisciji, osim izrazito bitnog prometnog značaja, uspostavljena i kako bi se olakšalo plaćanje vojnicima koji su stalno boravili na limesu. Novci kovnice iz Siscije sadrže standardne motive karakteristične za rimski monetarni sustava onoga vremena, koji su služili za potrebe administracije i carske propagande.[204] Iako se razdoblja djelovanja ove kovnice uglavnom razlikuju prema jednostavnijoj ili složenijoj obradi novca, ponekad se razlikuju i prema sustavu kovničkih oznaka.[205] Naime, uobičajena oznaka kovnice na svim oblicima novca bila je *Sis*, koja je u vrijeme cara Kara (282.–283. g.) bila *Sms*. Također, na antoninijanima Julija Panonskog uočavamo oznaku *S*.[206] No, smatra se da su najčešće i najkorištenije oznake svih oblika novca označene sa slovima *S*, *Sis*, *Sisc* i *Siscps*. Međutim, portreti na novcu iz Siscije imaju jedinstvenu ekspresiju i metodu urezivanja, tako da se ne mogu lako zamijeniti za portrete iz drugih kovnica: njihove stilske i fizionomske značajke stavljaju ih na granicu istočne i zapadne granice modeliranja, tj. nisu niti „mršavi“ niti „puni“[207] kao stilske krajnosti drugih kovnica. Naime, možemo prepoznati prve emisije novca novih careva iz ove kovnice jer su kovničari gotovo uvijek koristili miješane kalupe na kojima je već bila označena legenda na naličju prethodnog cara, koja je također uključivala i sustav kovničkih oznaka (sigli).[208]

6. NOVAC RIMSKIH CAREVA U PANONIJI

Ukoliko pogledamo današnju Italiju primjetit ćemo pregršt materijalnih ostataka iz razdoblja Rimskog Carstva. Također, ukoliko pogledamo rimske provincije, danas imamo zabilježen i arhiviran izrazito velik broj materijalnih izvora kao što su oruđe, oružje, posuđe, arhitektura te najvažnije za ovaj rad, novac. Svi obrađeni podatci djela su brojnih numizmatičara, arheologa i povjesničara, a zahvaljujući čestim novim

[203] Mimica, B., nav. dj., str. 275.
[204] Buzov, M., 2010., nav.dj., str. 119.
[205] Mimica, B., nav. dj., str 275.
[206] Na istome mjestu.
[207] Buzov, M., 2010., nav. dj., str. 119.
[208] Margetić, Margetić, nav. dj., str. 16–17.

pronalascima materijalnih ostataka takav se posao nastavlja. Dotok novca u različite predjele Rimskog Carstva nije bio jednakomjeran, što moramo interpretirati različitim događajima, koja su kroz povijest zahvatila pojedine dijelove Carstva. Na područjima gdje je boravila ili prolazila rimska vojska vrlo vjerojatno možemo pronaći ili je već pronađen velik broj novca, što područje Dunavskog limesa i Panonije karakterizira kao mjesto mogućeg pronalaska rimskoga novca. Na području Panonije postoji dokumentirano povećanje broja novca, koje se događa na početku III. stoljeća te koje je trajalo i za vrijeme iliričkih careva. Naime, rast intenziteta novčane cirkulacije na prijelazu iz drugog u treće stoljeće vidi se na području cijelog Carstva u vrijeme vladavine Komoda (180.–192. g.), kada je zabilježen veći rast intenziteta za oko 50%, što je bez sumnje bila posljedica carske financijske politike.[209] Zatim se isto primjećuje u razdoblju Severske dinastije (192.–222. g.) kada intenzitet novčane cirukulacije raste i na širem području carstva prosječno za 35%, na području srednje Panonije za 135%, te na panonskom limesu za 190%. Posebno povećanje kruženja novca u Panoniji je bila posljedica gospodarskog uspona provincije ali i doseljavanja s Istoka. Također, za drugu polovicu III. stoljeća značajno je skoro isključivo kruženje antoninijana.[210] Pretpostavljam da je vođenje takve monetarne politike uzrokovalo da danas najveći broj pronađenih novčanih ostava datira upravo iz tog vremena. Antoninijani, kao novost s početka III. stoljeća, bez obzira na postupno slabljenje udjela srebra, uspjeli su se zadržati tijekom čitavog III. stoljeća ali i kasnije. Bili su izrazito popularni među carevima, koji su ih nakon Karakale svi kovali sve do pada Zapadnog Rimskog Carstva. Stoga je očekivano da i na području Panonije pronalazimo velike i važne ostave antoninijana.

Uobičajeno za ono vrijeme bilo je i kruženje novca na relaciji selo–grad. Naime, gradsko je stanovništvo zarađivalo prodajom proizvoda iz specijaliziranih radionica, dok je seljačko stanovništvo zarađivalo prodajom prehrambenih proizvoda gradskom stanovništvu.[211] Na taj se način naglasak stavljao na prometnice koje su se koristile svakodnevno, te su zahvaljujući tome tvorile gušće ili rijeđe mreže povezanosti. To nam objašnjava brojne nalaze što pojedinačnih, što grupnih ostava novca upravo na prodručjima rimskih prometnica koje su u to vrijeme imale ključnu

[209] Kos, Peter, *The monetary circulation in the southeaestern Alpine region ca. 300 B.C. – A.D. 1000*, Situla 24; Ljubljana, 1986., str. 254.
[210] Kos, P., 1986. nav. dj., str. 245.
[211] Bertol, Anja*, Nalazi rimskog novca s lokaliteta Virovitica-Kiškorija Jug i Orešac*, Opsvscvla archaeologica 35, 2011., 225–261., str 227.

ulogu u trgovini. Naravno, moramo uzeti u obzir tzv. „faktor kašnjenja“, odnosno pitanje koliko je novcu trebalo vremena da nakon kovanja bude pušten u opticaj. Također, moramo paziti i kod analize pojedinačnih ostava novca, gdje moramo uzeti u obzir da je ostava prvo bila tezaurirana na nekom drugom području Carstva te zatim donesena na područje njezinog kasnijeg zakopa.[212] Kako sam već ranije spomenula, na početku III. stoljeća antoninijani su imali određenu stabilnost te je njihova nominalna vrijednost iznosila dva denara, no zbog neravnoteže u gospodarstvu i učestale inflacije, njihova je vrijednost vrlo brzo padala što je zapravo bila posljedica smanjenog udjela srebra u novcu. Druga posljedica ovakve monetarne politike bila je čuvanje denara te kasnije i antoninijana ali onih s početka stoljeća, odnosno onog novca koji je sadržavao veći udio srebra, kako bi vlasnik imao određeni zalog za budućnost.[213] No, navest ću samo neke od brojnih ostava novca pronađenih na području Panonije i Ilirika.

Prije nego što predstavim konkretne primjere, moram naglasiti važnost rimskih provincija i njihovu usku vezu s rimskom numizmatičkom ostavštinom. Emisije carskog novca sadržavale su legende s pripadajućim provincijama. Među carevima koji su kovali oblik novca s iliričko–panonskim reminiscencijama, ističe će i većina iliričkih careva, koji su na legendama uglavnom koristili etničko–geografske pojmove. To su bili carevi Trajan Decije (Ilirik, Panonija), Herenije Etruščanin (Ilirik, Panonija), Hostilijan (Panonija), Kvintil (Panonija), Aurelijan (Ilirik, Panonija), Prob (Ilirik, Siscija) te Maksimijan (Ilirik). Općenito se smatra da se takav oblik novca kovao sve do sredine IV. stoljeća te se zbog svojih vrijednih geografskih i etničkih imena vrednuju kao vjerodostojni izvori gospodarske, kulturne i vojne povijesti te regije.[214]

Francesco Gnecchi, autor knjige *Roman Coins, Elementary Manual,* izdvaja informaciju upravo o razlozima zašto na pojedinim područjima pronalazimo određenu vrstu novca. Govori kako su razlike vrijednosti zbog stupnjeva očuvanja mnogo veće u bronci nego u plemenitim metalima. Međutim, upozorava kako je relativno lako pronaći odlične uzorke plemenitih metala u pojedinačnim ostavama novca ali da je u takvo dobrom stanju mnogo teže pronaći ostavu brončanog novca. Bronca je služila za domaću cirkulaciju jer je rimski Senat slao zlato i srebro u udaljene provincije radi

[212] Kos, P., 1997., nav. dj., str, 156.
[213] Vulić, Farac, nav. dj., str. 7.
[214] Rendić–Miočević, D., nav. dj., str. 78.

plaćanja vojske, pa se stoga upravo ostave srebrnog novca i još više zlatnog generalno pronalaze u provincijama, dok se bronca gotovo uvijek pronalazi u Italiji, pogotovo u neposrednom susjedstvu Rima, ali vrlo rijetko u ostavama.[215] Autor objašnjava kako pod riječju ostava mislimo na veće ili manje količine novca koje su pronađene gotovo uvijek slučajno tijekom kopanja polja ili bilo kojih drugih iskopavanja. Vrlo vjerojatan razlog takve ostave novca bila je da je vlasnik u trenutku napada neprijatelja u panici zakopao novac na mjesto gdje ga više nije mogao pronaći ili se nije više mogao vratiti na isto mjesto.

Danas je na području Republike Hrvatske pronađeno više ostava rimskoga novca iz III. stojeća, od kojih one najveće sadrže čak nekoliko tisuća primjeraka. Budući da je riječ o pojedinačnim ostavama, njihov je sastav vrlo sličan a zlatni je novac izrazito rijedak. U takvim se ostavama najčešće mogu pronaći srebrni novci tj. antoninijani i denari.[216] Jedna od takvih ostava pronađena je u Vinkovcima u keramičkoj posudi u kojoj je bilo oko 250 primjeraka antoninijana iz III. stoljeća. U neposrednoj blizini posude pronađeno je još oko 1000 primjeraka srebrnog ili posrebrenog novca, odnosno antoninijana od čega se manji dio zbog jako lošeg stanja nije mogao analizirati. Novac koji je uspješno obrađen pokazao je da su u ostavi, uz mnoge druge, zastupljena dva ilirička cara, Trajan Decije (14 primjeraka) te Herenije Etruščanin (1 primjerak). Ova ostava posebno je zanimljiva jer novci cara Trajana Decija sadrže legende *Gen Illvrici, Genivs Exerc. Illvriciani* te dva primjerka s legendom *Pannoniae* iz kovnice u Rimu.[217]

Sadržajno slična je i ostava iz Petrijanca koja je, zbog iznimno velikog broja posrebrenog brončanog novca, najveća sačuvana ostava rimskog novca u Hrvatskoj ali i jedna od najvećih pronađenih ostava III. stoljeća u svijetu. Osim ove ostave, jedna od najvećih iz druge polovice III. stoljeća, je ostava iz Komina.[218] Petrijanec za vrijeme Rimskoga Carstva pripadao provinciji *Pannonia Superior* odnosno Gornjoj Panoniji. Naime, na toj je lokaciji pronađeno 27.735 komada posrebrenog brončanog novca, većinom antoninijana, koji ide u prilog uspješnosti monetarne reforme koju je proveo car Karakala. Od ovako velike ostave novca uspješno je obrađeno 87,26% novca, dok drugi manji dio, zbog loše očuvanosti ili raspadanja nije bilo moguće detaljno analizirati. Osim toga, ova nam je ostava dragocjena zbog njezina sadržaja,

[215] Gnecchi, C. F., nav. dj., str. 8.
[216] Vulić, Farac, nav. dj., str. 15.
[217] Vulić, Farac, nav. dj., str. 12.
[218] Šiša-Vivek, Leleković, Kalafatić, nav. dj., str. 240.

s time mislim na činjenicu da je sa čak 43,66% najzastupljeniji Probov novac. Osim Proba, u ovoj ostavi zastupljeni su i sljedeći ilirički carevi: Klaudije II. Gotski (0,215%), Aurelijan (5,711%), Dioklecijan (17,681%) te Maksimijan (11,781%).[219] Novci se međusobno razlikuju u kvaliteti i težini ali vrlo je bitno što jedna od najvećih ostava rimskog novca sadržava tako velik broj novca iliričkih careva.

7. ZAKLJUČAK

Bogata numizmatička ostavština iliričkih careva ostavlja prostor za brojna nova detaljnija istraživanja. Iako se naizgled njihov novac nije puno razlikovao od drugih careva III. stoljeća, ipak su postojale određene razlike. Prvenstveno, riječ je o legendama s naličja novca, koje nisu bile sve iste niti za vrijeme iliričkih careva. Trajan Decije je kao prvi ilirički car kovao novac posebne vrijednosti za ovaj rad jer je sadržavao čak pet različitih legendi u kojima se spominje Ilirik te dvije koje sadrže ime Panonije, što ga čini jedinim carem koji je tom području posvetio toliko velik broj legendi na svom novcu. Međutim, carevu brigu za to područje ne možemo isključivo pripisati činjenici da je bio rođen na tom području. Kako je već ranije općenito prihvaćeno u povijesnim izvorima, riječ je o natpisima koji su odražavali carevu brigu za uređenjem veza u Podunavlju u skopu kojih se slavio ne samo duh vojske Ilirika već i čitavog područja Ilirika. Smatram kako je ipak najveća zasluga stavljanja takvih legendi na novac bila uloga limesa na granici Carstva, koja je igrala odlučujuću ulogu u brojnim pobjedama i obranama. Najbolji primjer za to je pobjeda cara Proba protiv Vandala u Iliriku nakon čega se na naličju njegovog novca pojavila legenda s natpisom *Restitutor Illyrici* (obnovitelj Ilirika), na novcu *Restit Illvrici*. Arheolog Duje Rendić–Miočević ističe kako se ta pojava veže uz oblike novca carskih putovanja, koji su se počeli koristiti za vrijeme Marka Ulpija Trajana. Naime, takav oblik legendi na novcima predstavljaju reminiscencije na pohode ili putovanja što vrlo vjerojatno možemo tvrditi budući da je poznato da je car Trajan u ratu protiv Dačana koristio Dunav kao izrazito bitnu, vojnu stratešku točku. Između ostalog, rimski carski novci bili su vrlo važan izvor pomoću kojega bi carevi širili svoju propagandu. Naime, uglavnom se upotrebljavala u političke svrhe a za vrijeme iliričkih careva uočavamo

[219] Šiša-Vivek, Leleković, Kalafatić, nav. dj., str. 239.

sve češći prikaz Panonije na novcu što je, pretpostavljam, korišteno u svrhu promidžbe vojne uloge i moći Panonije i njenih legata, kojom su se oni više puta poslužili i domogli carskog prijestolja. Natpisi s novca rimskih careva pomažu nam i pri datiranju jer su se na novcu vrlo često obilježavali važni povijesni događaji, među kojima se ističu godine careve vladavine i njegovih eventualnih vojnih pobjeda. To se primijenjivalo i za vrijeme iliričkih careva. Također, zahvaljujući detaljnijim legendama s novca koje mogu potvrditi povijesne činjenice, danas znamo da su u to vrijeme dvije pokrajine *Superior* i *Inferior* na novcu uvijek prikazivali zajedno kao znak njihove odanosti i jedinstva. Takav oblik vidimo na novcu Trajana Decija, Herenija Etruščanina, Hostilijana, Kvintila te Aurelijana. Zanimljivo je primijetiti da se car Aurelijan, koji vrlo vjerojatno nije bio rođen na području Panonije, sa svojim emisijama novca isticao te napravio puno više za Panoniju od drugih careva koji su tamo bili rođeni. Naime, car Klaudije II. Gotski, iako je bio rođen u Sirmiju te gotovo cijelo vrijeme svoje vladavine proveo na tom području, nije imao niti jedan oblik novca s legendom koja bi pokazala značaj tog područja. Stoga većina njegovog novca ističe uglavnom samo njegove ratne pobjede poput *Victoriae Gothic* te *Victor German.*

S područja Ilirika kovnica u Sisciji, koja je pripadala krugu centralnih kovnica Carstva, imala je najveći značaj. Otkako ju je car Galijen 262. godine otvorio karakterizira ju neprekinuti rad te kovanje svih vrsta novaca uključujući i najvrijednije, zlatnike (*aurei*). Također, bila je korištena za vrijeme gotovo svih iliričkih careva. Međutim, bila je od posebne važnosti caru Probu jer je za vrijeme njegove vladavine postignut njezin vrhunac kad je bio otvoren i djelovao najveći broj radionica koje su radile u isto vrijeme, njih čak sedam. Stoga možemo reći kako je kovnica u Sirmiju ostala u sjeni velikog i kvalitetnog rada kovnice u Sisciji.

Područje Ilirika oduvijek je bilo privlačno za rimsku državu velikim dijelom zbog vrlo povoljnog strateškog položaja, blizine i odlične povezanosti te prirodnih bogatstva, uglavnom rudnika srebra. Zahvaljujući takvom značaju, to je područje danas vrlo bogato numizmatičkim ostatcima. Pojedinačne ili grupne ostave novca najčešće možemo pronaći uz limes zbog vojske koja je tamo boravila, zatim uz cestovne i riječne prometnice zbog čestih prolazaka trgovaca, ali ima naravno i pojedinačnih nalaza u grobovima.

Sažimajući bogatu numizmatičku ostavštinu iliričkih careva možemo zaključiti kako su svojim političkim razmišljanjima, odnosno djelima na području financija

uspjeli zadržati ili unaprijediti monetarni sustav Rimskog Carstva. Iako je Carstvo za vrijeme iliričkih careva III. stoljeća doživjelo dvije velike monetarne reforme, one za vrijeme cara Aurelijana i Dioklecijana, ostali carevi nisu donosili nepromišljene odluke, koje bi trajnije naštetile rimskom monetarnom sustavu. Također, s obzirom na nedostatak pisanih izvora onoga vremena ne možemo sa sigurnošću zaključiti jesu li uistinu ilirički carevi bili svjesni svog porijekla te zbog toga isticali područje Panonije i Ilirika na svom novcu ili su jednostavno koristili takav oblik legendi kako bi istaknuli bitno vojno značenje područja, što im je toliko puta pomoglo u obrani Carstva. Pretpostavljam kako je druga mogućnost vjerojatnija jer se gotovo u svim oblicima legendi koje sam obradila u ovom radu govori o slozi i jedinstvu vojske koja se na tom području uspjevala uspješno braniti i pobjeđivati.

8. BIBLIOGRAFIJA

8. 1. POPIS LITERATURE

Babelon, Jean, *Antička numizmatika*, Arheološko društvo Jugoslavije; Beograd, 1970.

Bauer, Antun (et. al.), *Numizmatički priručnik i riječnik*, Arheološki muzej u Zagrebu; Zagreb, 2011.

Bertol, Anja, *Nalazi rimskog novca s lokaliteta Virovitica-Kiškorija Jug i Orešac*, Opsvscvla archaeologia 35, 2011., 225–261.

Bertol, Anja, Karmen Farac, *Aes rude and aes formatum- a new typology based on the revised Mazin hoard*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, Vol. 45, No. 1., 2012., 93-113.

Bratož, Rajko, *Rimska zgodovina. Del 1–2, Od začetkov do nastopa cesarja Dioklecijana*, Zveza zgodovinskih društev Slovenije: Študentska založba: Filozofska fakulteta; Ljubljana, 2007.

Buzov, Marija, *Ancient settlements along the Sava river*, Histria Antiqua, 20/2011., 355–374.

Buzov, Marija, *Applied arts in Rome*, Histria Antiqua, 19/2010., 111–124.

Canduci, Alexander, *Triumph and Tragedy: The Rise and Fall of Rome's Immortal Emperors*, Murdoch Boock; Sydney, 2010.

Cleland, Lisa, Glenys Davies, Lloyd Llewellyn-Jones, *Greek and Roman dress from A to Z*, Routledge; London and New York, 2007.

Gnecchi, Francesco Cav, *Roman Coins. Elementary Manual*, 2nd Edition, Spink and Son; London, 1903.

Gračanin, Hrvoje, *Bitka kod Murse 351. i njezin odjek*, Scrinia Slavonica 3, 2003., 9–29.

Gračanin, Hrvoje, *Rimske prometnice i komunikacije u kasnoantičkoj Južnoj Panoniji*, Scrinia Slavonica 10 (2010.), 9–69.

Kos, Peter, *Leksikon antične numizmatike s podudarkom na prostoru Jugovzhodnih Alp in Balkana*, Narodni muzej Slovenije; Ljubljana, 1997.

Kos, Peter, *The monetary circulation in the southeastern Alpine region ca. 300 B.C. – A.D. 1000*, Situla 24; Ljubljana, 1986.

Kraay, Colin M., *Archaic and classical Greek Coins*, Stanford J. Drust; New York,

1976.

Madden, Fred. W., *The Handbook of Roman Numismatics*, John Russel Smith, Soho Square, London; 1861.

Margetić, Davor, *Neobjavljeni antoninijani Dioklecijana i Maksimijana Virtvs Avgvstorum iz kovnice Siscija*, Numizmatičke vijesti, br. 68; Zagreb, 2015., 5–14.

Margetić, Davor, Dalibor Margetić, *Prva emisija cara Proba u kovnici Sisciji*, Numizmatičke vijesti, broj 69; Zagreb, 2016., 15–32.

Matijašić, Robert, *Povijest hrvatskih zemalja u antici do cara Dioklecijana*, Leykam international; Zagreb, 2009.

Mattingly, Harold, Edward Allen Sydenham, C.H.V. Sutherland, *The Roman Imperial IV, 2, Marcianus to Pupienus,* Spink and Son Ltd.; London, 1938.

Mattingly, Harold, Edward Allen Sydenham, C.H.V. Sutherland, *The Roman Imperial Coinage, IV, 3, Gordian III - Uranus Antoninius*, Spink and Son Ltd.; London, 1949.

Mattingly, Harold, Edward Allen Sydenham, *The Roman Imperial Coinage, V,1 Valerian I to Interregnum*, Spink and Son Ltd.; London, 1968.

Mattingly, Harold, Edward Allen Sydenham, *The Roman Imperial Coinace, V, 2,* Spink and Son Ltd.; London, 1968.

Mimica, Bože*, Numizmatika na povijesnom tlu Hrvatske: rani srednji vijek* Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti: Odjel za bizantologiju; Zagreb, Vitagraf; Rijeka, 1995.

Mirković, Miroslava, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Arheološko društvo Jugoslavije; Beograd, 1968.

Pinterović, Danica, *Mursa i njeno područje u antičko doba*, Centar za znanstveni rad JAZU; Osijek, 1978.

Pundt, Heather Ann, *Mining Culture in Roman Dacia Empire, Community and Identity at the Gold Mines of Abburnus Maiorca 107-270. C.E.*; Portland State University, 2012.

Rendić-Miočević, Duje, »*Illyrico-pannonica« kao tema legendi u rimskoj numografiji*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, Vol. 23, No. 1, 1990., 75–96.

Sanader, Mirjana, *O antičkoj provincionalnoj arheologiji u Hrvatskoj, s naglaskom na gospodarstvo*, Opvscvla archaeologica, Vol 30, No. 1, 2008., 143–182.

Sellars, Ian, *The Monetary system of the Romans. A description of the Roman*

Coinage from Early Times to the Reform of Anastasius; Melbourne, 2013.

Smith, A. M., *Illustrated encyclopedia of gold and silver coins of the World from A. D. 1885. back to B. C. 700*.; Philadelphia, USA, 1886.

Sparcijan Elije (et. al.), *Historia Augusta*, Izdanja Antibarbarus; Zagreb, 1994.

Stoll, Richard, *Das Bild der Frau auf römischen Münzen*. Biographishes und Kulturgeschichtiches im Spieged der antiken Numizmatik. Trier; Selbstuarlag, 1996.

Sutherland, C.H.V., Carson R.A.G, *The Roman Imperial Coinage, I, from 31 BC to AD 69*, Spink and Son LTD.; London, 1984.

Sydenham, E. A., *The Roman monetary system Part II*., Reprinted from the „Numismatic chronice“ Fourth Series, Vol XIX.; London, 1919.

Škegro, Ante, *Rimski rudnički novci*, Opvscvla archaeologica, Vol. 18., No.1, 1994., 173–180.

Škegro, Ante, *Eksploatacija srebra na području rimskih provincija Dalmacije i Panonije*, Opvscvla archaeologica, Vol. 22, No. 1, 1998., 89–117.

Šiša-Vivek, Marija, Tino Leleković, Hrvoje Kalafatić, *Ostava rimskog novca i srebrnog posuđa iz Petrijanca*, Opvscvla Archaeologica, Vol. 29., 2005., 231–247.

Veh, Otto, *Leksikon Rimskih careva, od Augusta do Justinijana I., 27. pr. Kr. – 565. posl. Kr.*, Naklada Slap; Jastrebarsko, 1999.

Vulić, Hrvoje, Karmen Farac, *Ostava antoninijana iz Vinkovaca*, Gradski muzej Vinkovci; Vinkovci, 2014.

Wilkes, John Joseph, *The Illyrians*, Oxford, United Kingdom, 1995.

8. 2. INTERNETSKE STRANICE

http://www.wildwinds.com/coins/ric/trajan_decius/i.html (pristupljeno: 18. rujna 2017.)
http://www.wildwinds.com/coins/ric/herennius_etruscus/i.html (pristupljeno: 18. rujna 2017.)
http://www.wildwinds.com/coins/ric/hostilian/i.html (pristupljeno: 20. rujna 2017.)
http://www.wildwinds.com/coins/ric/claudius_II/i.html (pristupljeno: 20. rujna 2017.)
http://www.wildwinds.com/coins/ric/quintillus/i.html (pristupljeno: 20. rujna 2017.)
http://www.wildwinds.com/coins/ric/aurelian/i.html (pristupljeno: 25. rujna 2017.)
http://www.wildwinds.com/coins/ric/probus/i.html (pristpljeno: 26. rujna 2017.)
http://www.wildwinds.com/coins/ric/diocletian/i.html (pristupljeno: 5. listopada 2017.)
http://www.wildwinds.com/coins/ric/maximianus/i.html (pristupljeno: 5. Listopada 2017.)
http://www.forumancientcoins.com/numiswiki/view.asp?key=Roman%20Mints (pristupljeno: 26. kolovoz 2017.)

9. SAŽETCI

9.1. SAŽETAK

ILIRIČKI CAREVI I NJIHOVA NUMIZMATIČKA OSTAVŠTINA

Za proučavanje povijesti Rimskoga Carstva od velike su važnosti brojni numizmatički ostaci rimskih careva. Takvi materijalni ostaci, zahvaljujući svojim legendama na licu i naličju te raznim portretima služe da bismo mogli znati ne samo izgled careva, već i smjer njihove politike i državne propagande te ključne godine i vojno-političke uspjehe u njihovim vladavinama. Među takvim ostacima ističu se iliričkI carevi III. stoljeća koji su sa svojom bogatom numizmatičkom ostavštinom doprinjeli razvoju rimske numizmatike. Za bolje razumijevanje njihovog monetarnog sustava potrebno je bilo predstaviti kako je on izgledao na početku kovanja u IV. st. pr. Kr. te kako se razvijao sve do III. stoljeća.

U radu su analizirani zakoni, odnosno pravila po kojima su svoj novac kovali rimski carevi ali i način na koji su kovine dolazile od rudnika do kovnica. Naime, prvi korak pri izradi novca bila je odredba cara o njegovom kovanju, zatim prikupljanje kovina iz rudnika među kojima su zabilježeni i bitni i oni s područja Ilirika. Tomu slijedi rad kovnica od kojih je ona u Sisciji za vrijeme iliričkih careva imala vrlo veliku važnost a iz izvora nam je poznata i kovnica u Sirmiju koja je radila kraće vrijeme. Težište rada usmjereno je na proizvod kovnica, odnosno novac, gdje sam prikazala sve promjene i ključne karakteristike legendi na licu i naličju novca iliričkih careva koji su obilježili povijest panonskog prostora. Za bolje razumijevanje toga predstavila sam opću povijest Rimkog Carstva od cara Augusta do kraja III. stoljeća i u sklopu toga i razvoj monetarnih reformi te numizmatike.

9.2. SUMMARY

ILLYRIAN EMPERORS AND THEIR NUMISMATIC HERITAGE

Numerous numismatic remains of Roman Emperors are of great importance for the study of the history of Roman Empire. Thanks to the obverse and reverse legends on roman coins, not only do we know how emperors looked like, but also the direction of their political and state propaganda. Roman coins are of great value because of legends that shows military-political successes of their reigns. Among such remains are coins of Illyrian Emperors of third century A. D., and with their rich numismatic heritage they contributed to the development of Roman numismatic. Firstly, it is important to know how their monetary system looked like at the beginning of minting the first coins in 4th century B. C. and how it developed during time all the way to 3rd century A. D.

These thesis contains the analysis of the rules by which Roman Emperors minted money. Moreover, they needed a large number of mines and mints for money, among which were also significant those in Illyricum. These thesis also focus on all changes and key features on obverse and reverse legends of the money during the period of Illyrian Emperors who marked the history of Pannonian region. I have also presented the general history of the Roman Empire from August till the end of the 3rd century A.D., as well as the development of monetary reforms and numismatics.